

Tomislav Ćužić
Filološki fakultet „Blaže Koneski”
Bulevar Goce Delčev 9a, MK-1000 Skopje
tomislavcuzic@net.hr

SINTAKTIČKI (I SUPRASINTAKTIČKI) ASPEKTI PRAVOPISNE NORME

U radu se komparativno-kontrastivno analiziraju sintaktički (i suprasintaktički) elementi koji sudjeluju u definiranju pravopisnih načela i pravopisnih pravila. Cilj je rada osvještavanje teorijsko-metodoloških aspekata kojima se naznačuju vidovi sintaktičkih zakonitosti u opisu pravopisne norme, i to u prvome redu kroz prizmu hrvatske pravopisne norme, ali i kroz prizmu nekih južnoslavenskih jezika, posebice slovenskoga. Nakon razmatranja podjele rečeničnih (interpunkcijskih) znakova raspravlja se o razlikovnosti interpunkcijskih načela (determinanti) te ustanovljuje suženost njezina dosega, pa se govori i o komplementarnoj interpunkciji, koja se navlastito uočava u uporabnim načelima (obilježjima) pisanja zareza.

1. Uvod

Nijedna jezična odnosno standardnojezična norma ne nadaje se zasebno, nego u kontekstu s drugim jezičnim odnosno standardnojezičnim normama. Kao dio gramatike, sintaktička je norma jezična jer su joj u osnovi ustrojstvena pravila *prirodnoga* govora, odnosno novoštokavskoga dijalekta na kojemu počiva, no ona je i standardnojezična norma jer uključuje propise standardnoga jezika. Dok se, prema uobičajenom određenju, morfologija bavi riječju samom i njezinim oblicima, a sintaksa službom riječi u rečenici odnosno rečeničnim ustrojstvom, morfosintaksa, između ostaloga, uključuje opis funkcija pojedinih oblika, a nerazdvojivost se tih gramatičkih disciplina možda najbolje uočava u sintaksi padeža. S obzirom na osnovnu podjelu sintakse na sintagmati-

ku i sintaksu složenih struktura u gramatici su, ukupno uzevši, temeljni pojmovi *riječ (oblik riječi)*, *sintagma* i *rečenica*, ali i nadrećenični odnosi (suprasintaksa). Pravopisna pak norma, čija se stanovita paradoksalnost manifestira u tome što se radi o standardnojezičnoj, ali ne i o jezičnoj normi u užemu lingvističkome smislu, također proizvodi pravila na razini riječi i rečenice. Prvi se tip pravila u prvome redu naslanja dakle na fonološku, morfonološku i morfološku normu, a drugi na sintaktičku normu odnosno sintaktičke zakonitosti. Nužno je stoga razlikovati pravopisna načela na razini riječi i pravopisna načela na razini rečenice jer su i potonja načela imanentno pravopisna. Međutim u hrvatskim se pravopisnim priručnicima obično u istome kontekstu ne pravi eksplicitna distinkcija tih pravopisnih razina. Premda se obično kaže da je hrvatski pravopis fonološki, nije, drugim riječima, uobičajeno određenje (iako se ono u nekoj mjeri implicitno podrazumijeva) da je hrvatska pravopisna norma s aspekta *razine riječi* uglavnom u širem smislu fonološka odnosno u užemu smislu fonemska¹, a s obzirom na *rećenićnu razinu* semantićka (tj. semantićko-intonacijska), no takvo se razlikovanje ne zamjećuje ni u pravopisima drugih novostokavskih standardnih jezika. Zanimljivo je međutim da u ruskoj pravopisnoj literaturi nailazimo na eksplicitno razlućivanje ortografije i *punktuacije* (interpunkcije), pa je pravopisni priručnik Ruske akademije znanosti naslovljen kao *Pravila ruskoga pravopisa i interpunkcije (Правила русской орфографии и пунктуации)*². Ortografija se tu oćito poima kao pravopisna norma koja se odnosi na razinu riječi.

Svrha je ovoga rada signirati prisutnost sintaktićkih determinanti u propisima pravopisne norme, odnosno razmotriti na kojim se teorijsko-metodoloćkim razinama u pravopisu uoćavaju aspekti sintaktićkih zakonitosti, i to komparativno³ – odnosno kroz prizmu hrvatske pravopisne norme⁴, ali i kontrastivno, tj. kroz prizmu pravopisne norme nekih slavenskih jezika, u prvome redu juć-

¹ U predgovoru Babić-Finka-Moguševa pravopisa (1996.) kaže se, doduše, da „u okviru jedne riječi pišemo fonoloćki (...), a međurjećne veze morfonoloćki” (naše isticanje), no i u potonjemu slućaju misli se na razinu pisanja riječi, a ne na rećenićnu razinu koja bi se ticala interpunkcije.

² O tome više na <http://www.hi-edu.ru/e-books/xbook051/01/> (pristupljeno 5. studenoga 2015.).

³ Potrebno je napomenuti da komparativni pristup ovdje oznaćuje unutarjezićno uspoređivanje, odnosno ortografske komparacije unutar jednoga (hrvatskoga) jezika, bez dijakronijskih konotacija.

⁴ Kada je posrijedi hrvatski pravopisni korpus, referirat ćemo se u prvome redu na recentnije pravopise priručnike. Rijeć je dakle o Babić-Finka-Moguševu odnosno Babić-Moguševu *Hrvatskome pravopisu* (razlićita izdanja), Badurina-Marković-Mićanovićevu *Hrvatskome pravopisu* (2008.), koji ćemo ovdje radi izbjegavanja nejasnoća zvati Matićin pravopis, te o *Hrvatskome pravopisu* (2013.) Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje (IHJJ), koji ćemo uglavnom zvati institutskim pravopisom, no nećemo, gdje to bude potrebno, u razmatranjima zaobići ni Anić-Silićev *Pravopis hrvatskoga jezika* (2001.).

noslavenskih⁵ (osim bugarskoga), s nešto većim naglaskom na slovenski jezik. Osim usustavljanja sintaktičkih segmenata pravopisne norme cilj je i prikazivanje odnosa interpunkcijskih načela prema sintaktičkim kategorijama. Upravljenost je rada uglavnom na jednosmjernome odnosu utjecaja, odnosno smjeru sintaktičkoga utjecaja na formiranje dijela pravopisne norme, premda ćemo se dotaknuti i pitanja može li pravopisna norma u određenome smislu donijeti dodanu vrijednost u poimanju nekih segmenata sintaktičke norme, odnosno njezina opisa. Treba također naglasiti da se sintaksa ovdje razumijeva u širemu (pa i najširemu) smislu, ne samo kao sustavska disciplina kojoj je u fokusu gramatički model rečenice nego i disciplina koja rečenicu vidi kao aktualnu (komunikacijsku) veličinu, tj. veličinu određenu kontekstom i tekstem (nadrečenična sintaksa odnosno suprasintaksa).

S druge strane pravopisna pravila nisu svrha samima sebi, nego svoju primjenu nalaze u konkretnim tekstovima, koje pravopisanje u najmanju ruku treba učiniti preglednima. Pravopisna je norma stjecište jezika kao sustava i njegove komunikacijske (pisane) uporabe, što je čini iznimno kompleksnom standardnojezičnom normom – unatoč gdjekojim podcjenjivanjima te norme kao puke tehničke norme standardnoga jezika.

2. Sintaktički aspekti u pravopisnim područjima

Općenito govoreći, u trima se pravopisnim područjima uočavaju pravila koja imaju sintaktičku pozadinu: 1. veliko i malo početno slovo; 2. sastavljeno i nesastavljeno pisanje te 3. interpunkcija (odnosno pisanje razgodaka). U prvome pravopisnome području sintaktički aspekt zapravo prepoznajemo gotovo samo u jednome pravilu (uvjetno rečeno, univerzalnome pravilu europskih jezika), onome da se velikim početnim slovom piše prva riječ u rečenici. Sastavljeno i nesastavljeno pisanje obuhvaćeno je, doduše, u prvome redu leksičko-morfološkim načelom da se riječi pišu odvojeno, a ne *in continuo*, no sintaktički aspekt može doći do izražaja u razrješavanju pitanja je li u određenim dvoj-

⁵ Hrvatsku pravopisnu normu povremeno ćemo stavljati u odnos prema nekim južnoslavenskim pravopisima, posebice slovenskim, a potom i makedonskim, srpskim i bosanskim (vrlo rijetko i crnogorskim) pravopisom. Slovensku pravopisnu normu predstavlja *Slovenski pravopis* (2001.). Što se tiče pravopisne norme srpskoga jezika, služit ćemo se aktualnim Pešikan-Jerković-Pižurićinim *Pravopisom srpskoga jezika* (2010.) (u radu može biti poistovječen s pojmovima *srpski pravopis* ili *srpska pravopisna norma*. Recentno bošnjačko pravopisanje zastupa Halilovićevo školsko izdanje *Pravopisa bosanskoga jezika* (2004.) koji je usklađen s mjerodavnim *Pravopisom bosanskoga jezika* iz 1996. godine (u tekstu će se rabiti i sinonimni izrazi *bosanski pravopis* ili *bosanska pravopisna norma*). Glede referiranja na makedonsku ortografiju rabit će se mjerodavni *Pravopis makedonskoga književnoga jezika* (*Правопис на македонскиот литературен јазик*, 2007.).

benim slučajevima došlo do leksikalizacije. Ipak, nije naodmet napomenuti da je nesastavljenost u najširem smislu pravopisno-sintaktička, ali donekle i pravopisno-fonološka kategorija. Za hrvatski se pravopis naime kaže da je na razini riječi pretežito fonološki (fonemski, odnosno fonološki u užemu smislu⁶), dok je na međurječnoj razini morfonološki (Babić, Finka i Moguš 1996, Babić i Moguš 2010), tj. fonološku promjenu u jednoj riječi uvjetovanoj drugom riječju pravopis ne bilježi.

Prisutnost je sintaktičkih zakonitosti i silnica međutim najočitija u pisanju razgodaka. Navedena tri vida pravopisno-sintaktičkih pravila moguće je svesti na dva ako se veliko početno slovo na početku rečenice, tj. sintaktički inicijalni verzal poima kao interpunkcijski znak, što je pristup koji se zamjećuje u Matičinu pravopisu (Badurina, Marković i Mićanović 2008). Pristupimo li tako, onda sintaktički inicijalni verzal pripada interpunkcijskomu području pravopisne norme, pa iz toga slijedi da se sintaktička razina javlja u dvama područjima pravopisne norme, tj. u sastavljenome i nesastavljenome pisanju te u interpunkciji. Drugim riječima, u prvome se slučaju radi o pravopisno-sintaktičkim aspektima na razini riječi, a u drugome slučaju o pravopisno-sintaktičkim aspektima na rečeničnoj razini.

Središnji dio ovoga rada bavi se sintaktičkim aspektima interpunkcije kao dijela pravopisne norme, no prvo se valja osvrnuti na neinterpunkcijske aspekte.

2.1. Sintaktički aspekti pravopisne norme na razini riječi (neinterpunkcijska razina)

2.1.1. Sastavljeno i nesastavljeno pisanje u prvome je redu činjenica tvorbe riječi s obzirom na to da su tu uključene pravopisno relevantne riječi nastale slaganjem ili izvođenjem (odnosno kojim drugim tvorbenim načinom), dok se sintaktički aspekti pravopisne norme na razini riječi razaznaju u toj pravopisnoj problematici posebice onda kada se javljaju dvojbe u pogledu leksikalizacije, odnosno u pitanju je li koja jedinica sastavljena od jedne ili dviju riječi. Takvih dvojbi nema u većoj mjeri, ali, kako je poznato, izazivale su, ili još izazivaju, oštra pravopisna sporenja u hrvatskome jezikoslovlju – premda, da paradoks bude izrazitiji, one nisu pravopisne naravi, ili to barem primarno nisu, tj. nisu pravopisne po uzroku, nego po posljedici.

Govorimo li o slovenskoj pravopisnoj normi, u poglavlju o sastavljenome i nesastavljenome pisanju *Slovenski pravopis* (ur. Toporišič i dr. 2001: 56) donosi dva osnovna mjerila koja su sintaktičke naravi:

⁶ O tome detaljnije u Ćužić (2014).

„1. Če se v dano besedo ne da vriniti druga beseda ali če delom te besede ni mogoče spremeniti zaporednosti, imamo opraviti z enoto, ki je treba pisati skupaj: neumen, nemoč, Slovenijales.

2. Če to lahko storimo, imamo opraviti z enotami, ki jih je treba ali bi jih bolje pisati narazen, prim. smejem se, ne delam, kdor koli, ker je mogoče reči tudi se smejem, delam ravno ne, kdor že koli ipd.”

Nisu li navedena mjerila primjenjiva, može se pribjeći i drugima. U slučaju da riječ potencijalno ima kakvu dopunu (*pred kratkim* hrv. *nedavno* → *pred kratkim /časom/*), bolje ju je pisati nesastavljeno. Osim, u neku ruku, dopunskoga mjerila nudi se i mjerilo usporednosti, koje zapravo počinje na analogiji, jer, primjerice, pišemo li *do doma*, pisat ćemo i *do kod (dokud)*. Premda takav pristup ponešto komplicira normu i njezinu primjenu, također je zanimljiv kao potvrda utjecaja sintaktičke norme u propisivanju dijela pravila pravopisne norme na razini riječi.

2.1.2. U nekim slučajevima pravopisna pravila mogu se činiti samorazumljivima, pa i suvišnima; primjerice, pravilo hrvatskoga pravopisa da se nenačlani oblici povratne zamjenice (*se, si*) pišu nesastavljeno od glagola (Badurina, Marković i Mićanović 2008), a najčešće je riječ o povratnim glagolima. Zbog pokretljivosti povratne zamjenice u rečenici, koja može doći ispred ili iza glagola, pravopisno pravilo ne može drukčije ni glasiti. Gledajući međutim kontrastivno, vidimo da pravilo i ne mora biti apsolutno samorazumljivo: naima u ruskome jeziku zamjenica je kod povratnih glagola fiksirana, pa je onda takva i u vizualnome smislu.

2.1.3. Ako dakle jezik i jest arbitraran, odabir određena pravopisna rješenja ne bi takav trebao biti, što znači da bi iza svakoga rješenja trebao stajati kakav (meta)lingvistički, u ovome slučaju sintaktički, argument. Jedna od poznatijih hrvatsko-srpskih pravopisnih rasprava iz 50-ih godina 20. st. ticala se pisanja futura prvoga. Jonke (1971: 283–287) je nesastavljeno pisanje futura prvoga glagola s infinitivom na *-ti (gledat ću)* zagovarao argumentom da je riječ o složenome glagolskome obliku, za razliku od srpskoga jezikoslovca Stevanovića, koji je smatrao da je posrijedi složenica, što onda rezultira sastavljenim pisanjem (*gledaću*), a koje je uvriježeno u srpskoj pravopisnoj tradiciji. Argumente za tu tvrdnju Stevanović je nalazio u poimanju da su obje sastavnice futura prvoga promijenile svoj oblik koje imaju kao samostalne riječi, pri čemu je infinitiv „okrnjen”, a pomoćni glagol *htjeti* više nema volutativno značenje. Hrvatski je pak jezikoslovac odgovarao sintaktičko-pravopisnim protuargumentom postavljajući pitanje zašto se onda i u srpskome jeziku piše po načelu *ići ću*, a ne *ićiću*. Valja tu reći da složeni glagolski oblici nisu više samo činjenica morfolo-

gije, nego ulaze u domenu problematike redoslijeda sintaktičkih jedinica. S obzirom na to da se pomoćni glagol može naći ispred glavnoga glagola i iza nje, proizvest će se logičnije i jednostavnije pravopisno pravilo da se pomoćni glagol u složenim glagolskim oblicima ne piše sastavljeno s glavnim glagolom, dok bi sastavljeno pisanje kad je pomoćni glagol iza glavnoga hrvatsku pravopisnu normu nepotrebno kompliciralo. Pokretljivost neke jedinice osnovni je pokazatelj njezine sintaktičke nezavisnosti.

2.1.4. Nezanemariv pravopisni problem osim toga predstavljaju nesklonjive riječi (stranoga podrijetla) kojima nerijetko nije lako odrediti morfološki status, odnosno pripadaju li one imenicama ili pridjevima, s obzirom na to da o njemu ovisi i način pisanja. Drugim riječima, vrstovni status, koji onda utječe na zapis odnosno pravopisno pravilo, nije moguće iščitati iz morfologije same, pa se to nastoji postići sintaktičkim putem. Primjerice, može li se jedinica *pop* koju slijedi jedinica *glazba* shvatiti kao pridjev (u značenju „popularan”) ili kao imenica („poseban glazbeni žanr unutar popularne glazbe”)? Zanimljiva je njegoa leksikografska definicija. U rječniku Hrvatskoga jezičnoga portala⁷ *pop* je kao imenica definirana ovako:

„*razg.* 1. popularna glazbena produkcija, karakteristična po komercijalnosti; različita od narodne ili elitističke umjetnosti, 2. popularna glazba koju karakteriziraju jednostavne melodije”.

Pop je kao nesklonjiv pridjev definiran ovako:

„*razg.* koji se odnosi na popularnu umjetnost, modu, glazbu itd. [*pop-glazba; pop-grupa; pop-idol; pop-moda; pop-pjevač; pop-scena; pop-zvijezda*]”.

U Matičinu pravopisu distinkcija se između nesklonjivih pridjeva od imenica s pridjevskim značenjem (sic!) i od prefiksoida pokušava ustanoviti sintaktički, što se naznačuje u tvrdnji da nesklonjivi pridjevi „kao dio predikata ostaju pridjevi” (Badurina, Marković i Mićanović 2008: 157), a slično smo objašnjenje zamijetili i u institutskome pravopisu (2013.). Iako može biti koristan, takav pristup ne mora uvijek dovesti do istih rezultata u konkretnome pravopisnome rješenju. Naime prema primjeru iz institutskoga pravopisa jedinica *portabl* poimana je kao pridjev jer može biti dio imenskoga predikata (*Televizor je portabl.*), s pravopisnim rezultatom u pravilu da se piše odvojeno od druge jedinice, dok prema Matičinu pravopisu nije riječ o pridjevu jer se propisuje *portabl-televizor*, dakle polusastavljeno (polusloženo) pisanje. Pravopisi se osim toga razlikuju i u poimanju sveze koju čine složena kratica i imenica. Iako se poseže za polusastavljenim pisanjem, prema Matičinu pravopisu radi se o jedno-

⁷ <http://hjp.novi-liber.hr/index.php?show=search> (pristupljeno 2. travnja 2015.)

pojmovnoj imeničkoj složenici (*TV-pretplata*), dok je prema institutske pravopisu kratica (pokrata), izriječkom, u atributnoj službi (*TV pretplata*), pa je pisanje nesastavljeno, rješenje koje se priklanja Babić-Finka-Moguševu (Babić-Moguševu) pravopisu, u kojemu se navodi da se kratica „osjeća kao pridjev” (Babić, Finka i Moguš 1996: 70, Babić i Moguš 2010: 59), a takvo pisanje propisuje i *Pravopis srpskoga jezika* (Pešikan, Jerković i Pižurica 2010).

2.1.5. Sintaktički kriterij prepoznamo i u distingviranju prijedložnih izraza i priloga koji su nastali upravo srastanjem sastavnica prijedložnoga izraza. Ako je naime „prijedložni izraz u funkciji objekta” (Badurina, Marković i Mićanović 2008: 277), kao u rečenici *On jako pazi na izgled*. (primjer je iz Matičina pravopisa), do srastanja ne dolazi. Valja reći da je u pravopisima uobičajeno rečenično oprimjerenje tih diskutabilnih jedinica⁸, koje su pak posljedica određenoga (komunikacijskoga) konteksta.

2.1.6. Što se tiče negacije riječi, poznato je da većina punoznačnih vrsta riječi mogu imati niječni lik. Osim u nekim specifičnim slučajevima negacija se imenica, pridjeva i priloga ostvaruje tako da negacijski element (čestica *ne*) s negiranim elementom sjedini u novu riječ, tj. njezin niječni (negativni) lik, no u hrvatskome i u drugim južnoslavenskim jezicima to ne vrijedi za glagole. Dok većina imenica, znatan dio pridjeva i još znatniji dio priloga ne mogu imati pravu (direktnu) negaciju, svi glagoli imaju negaciju, ali, osim nekoliko posebnosti (*neću, nisam, nemoj*) nemaju niječni lik. Unatoč tomu što hrvatska sintaksa gotovo uvijek nalaže da niječna čestica (*ne*) dolazi ispred glagola koji se niječe, ipak je nakon pobjede hrvatskih vukovaca prevladavalo pravilo u pravopisnoj normi da se niječna čestica više ne piše sastavljeno. Dodajmo da u makedonskome jeziku čestica *ne* kod nijekanja glagola nije obavezno ispred glagola, nego je pokretljivija (npr. *He mu ce donāa.*).

2.1.7. Naznačenim primjerima nisu, naravno, iscrpljeni sve relevantni slučajevi. Navedeni bi primjeri međutim ipak trebali biti dostatni u predočavanju i osvještavanju prisutnosti sintaktičkih silnica u dijelu pravopisnih pravila na razini riječi.

U sljedećemu dijelu rada bavimo se sintaktičkim i (suprasintaktičkim) aspektima interpunkcije.

⁸ Babić-Finka Mogušev pravopis (1996.): *Može se doduše reći... / doprijeti do duše; To je naime ovako / vratiti što na ime; Svi su odreda dobri / biti čovjek od reda; Nije to bogzna što / Bog zna sve* itd.

Matičin pravopis (Badurina, Marković i Mićanović 2008): *Njega je teško pomaknuti s mjesta / Smjesta da si došao; U ostalom je bolji nego u učenju / To uostalom nije ni važno* itd.

2.2. Sintaktički (i suprasintaktički) aspekti pravopisne norme na rečeničnoj razini (interpunkcijska razina)

Prisutnost je sintaktičkih kategorija u opisu interpunkcijskih pravila pravopisne norme nedvojbeno, zapravo neizbježna. Može se u vezi s tim ustvrditi da sintaktički segmenti u pravopisu funkcioniraju kao svojevrsna primijenjena, pisana ili, preciznije rečeno, pravopisna sintaksa. Nužno je dakle ustanoviti lingvistički kontekst osnovne jedinice pravopisne norme, tj. pravopisnoga pravila, i to na razini interpunkcije.

2.2.1. Sintaktičko pojmovlje u interpunkcijskim pravilima pravopisne norme

U slučajevima koje ćemo navesti bit će evidentno da je taj kontekst u prvome redu sintaktičke naravi. Valja se ovdje stoga osvrnuti na eksplicitno pravopisno povezivanje interpunkcijskoga dijela pravopisne norme sa sintaktičkim kategorijama. U Matičinu pravopisu tako stoji da se interpunkcijom „ustpostavljaju sintaktički odnosi unutar rečenice i teksta” (Badurina, Marković i Mićanović 2008: 47). U *Napomeni uz rečenične znakove* Babić-Finka-Moguševa pravopisa napominje se da se opis uporabe interpunkcijskih znakova treba naći u sintaksi jer je bez upoznavanja njezinih kategorija teže ovladati interpunkcijskim pravilima. U vezi s tim nije naodmet podsjetiti da u recentnijim hrvatskim gramatikama (npr. Babić i Težak 1996, Barić i dr. 1997, Katičić 2002, Silić i Pranjković 2007) nema posebnih poglavlja koja bi se bavila interpunkcijom, nego se pisanje pojedinoga interpunkcijskoga znaka u većoj ili manjoj mjeri naznačuje unutar kojega sintaktičkoga poglavlja, uz napomenu da Silić-Pranjkovićeva *Gramatika* i Katičićeva *Sintaksa* prednjače u osvrtanju na interpunkcijske (pravopisne) konzekvencije sintaktičkih zakonitosti. Međutim pogledamo li dalje u prošlost, u Veberovoj ćemo *Skladnji ilirskoga jezika za niže gimnazije* (1859.) naići na (doduše, u dodatku) pravopisno poglavlje *O razgodcih* (Pranjković 2006: 101).

Pravopisna poglavlja koja se tiču pisanja zarezova u određenome su smislu reducirani prikazi sintakse jednostavnih i, još više, složenih struktura, pri čemu se sintaktičkom analizom obično ustanovljuje položaj kojega znaka (posebice zarezova). Primjerice, u Matičinu pravopisu (Badurina, Marković i Mićanović 2008: 47) stoji da se točkom „obilježava kraj izjavne rečenice (jednostavne i složene, jesne ili niječene)”; u makedonskome pravopisu (Vidoeski i dr. 2007: 114) stoji da se točka piše na kraju izjavne rečenice bez obzira na to je li „prosta, prosta proširena ili složena”, na kraju zapovjedne rečenice ako je iskazana „mirno”, iza rečenice u kojima je glagol izostavljen, koju se tu naziva skra-

ćenom ili nepunom rečenicom, ispred veznika (*i, a, ni, no, pa, ta* itd.) kada njima počinje nova rečenica, pa čak i poslije rečenice kojom se označuje uvod u daljnje kazivanje.

Nema, drugim riječima, dubljega razumijevanja interpunkcije mimo osnovnoga razumijevanja sintakse bez obzira na to o kojemu je tipu interpunkcije riječ. Kako se ističe u *Pravopisu srpskoga jezika* (Pešikan, Jerković i Pižurica 2010: 101), pisanje zareza „određuju delom obavezna gramatička pravila (npr. naporednost i nabranje bez veznika, rečenična inverzija), delom smisaoni odnosi i služba reči u rečenici (npr. atributivne i apozitivne odnosne rečenice i sl.)”. Navazanost interpunkcijskih pravila na sintaksu zorno prikazuju poglavlja (i potpoglavlja) *Pravopisa hrvatskoga jezika* (Anić i Silić 2001): *Zarez i jednostavna rečenica*, *Zarez i zavisnosložena rečenica*, *Zavisni dio koji se nalazi s desne strane glavnoga dijela (Dijelovi složene rečenice koji se ne odvajaju zarezom, Dijelovi složene rečenice koji se odvajaju zarezom)*, *Zavisni dio koji se nalazi s lijeve strane glavnoga dijela, Zarez i umetnuti zavisni dijelovi, Zarez i nezavisnosložene rečenice (Dijelovi nezavisno složenih rečenica koji se ne odvajaju zarezom, Dijelovi nezavisno složenih rečenica koji se odvajaju zarezom)*, *Zarez i umetnuti nezavisni dijelovi, Zarez i nizanje ili nabranje, Zarez i dijelovi složene rečenice nepovezani veznikom, Zarez i riječi, izrazi i rečenice koji organski ne pripadaju rečenici u kojoj se nalaze, Zarez i glagolski prilozima, Zarez i glagolski pridjevi, Zarez i infinitiv, Zarez i riječi, izrazi i rečenice kojima se objašnjava sadržaj, Veznici⁹ i zarez*. Kao što se vidi iz broja istaknutih riječi (isticanja naša), sintaktičko pojmovlje, posebice pojmovlje iz sintakse složenih struktura, ne samo što je prisutno u opisu interpunkcijske sastavnice pravopisne norme nego je bez njega uopće dvojbena mogućnost valjana definiranja pravopisnoga pravila.¹⁰ Povodeći se također za „sintaktičkim konceptom”, bosanski je pravopis pravila o pisanju zareza strukturirao, gledamo li organizaciju poglavlja, na ovaj način: *Zarez unutar rečenice, Zarez između prostih rečenica u složenoj, Zarez i nezavisnosložene rečenice, Zarez i zavisnosložene rečenice*, a sličnu metodologiju vidimo i srpskome pravopisu (*Zapeta među delovima rečenice, Zapeta među rečenicama u složenim rečenicama*).

Čini nam se da je poprilična preglednost interpunkcijskih pravila o zarezu ostvarena i u najnovijoj hrvatskoj pravopisnoj knjizi, institutskome pravopisu (ur. Jozić 2013), pa ih ovdje opširnije navodimo i zbog toga što ćemo i u njima naći mnoštvo sintaktičkoga pojmovlja iako su ona jednim dijelom skrivena iza

⁹ Ovdje je vrijedno napomenuti da Silić-Pranjkovićeva *Gramatika* veznike obrađuje samo u okviru poglavlja o sintaksi, a ne i u poglavlju o morfologiji.

¹⁰ Iako se to ne može zaključiti iz naslova poglavlja (*Odvajanje zarezom, Neodvajanje zarezom*), sličnoj se koncepciji iznošenja pravopisnih pravila priklonio i Matičin pravopis.

uporabnih pravopisnih načela (o njima će se nešto detaljnije govoriti poslije). Prema formulacijama toga pravopisnoga priručnika zarez dakle treba pisati: „u nizanju” („između riječi, rečeničnih dijelova, nezavisnih i zavisnih surečenica koje se nižu”, „između više pridjeva kad se svaki od njih izravno ili neovisno o drugima odnosi na imensku riječ”, „između istoznačnih priložnih oznaka”), „pri uvođenju neovisnih rečeničnih dijelova” (riječi u vokativu, usklici), „pri naknadnom dodavanju i umetanju” („rečeničnoga priloga”, „umetnute rečenice”, „stegnute zavisne rečenice s glagolskim pridjevom ili glagolskim prilogom u predikatnoj službi kad se nalazi na početku rečenice ili je u nju umetnuta”), „pri isticanju” („između dviju istih riječi”, „između dvaju dijelova rečenice kad se na jedan dio upućuje prilogom ili zamjenicom u drugome dijelu”, „ispred pojačajnih izraza pa i, pa ni, pa čak ni, čak i, čak ni, (a) kamoli, (a) nekmoli”, „ispred zaključnih veznika dakle, stoga zato”), „pri izricanju suprotnosti” („ispred suprotnih veznika a, ali, nego, no, već”, „ispred isključnih veznika samo, samo što, tek, tek što, jedino, jedino što, osim, osim što”), „ispred veznika pa i te ako surečenice u kojoj se nalaze ti veznici izriču odnos uzrok – posljedica”, „u inverziji” („iza zavisne rečenice koja prethodi glavnoj”, „ispred i iza atributa i apozicije kad se nalaze iza imenice na koju se odnose”, „iza prezimena u slijedu prezime pa ime”), „u upravnome govoru” („iza navoda u kojemu je izjavna rečenica”, „iza prvoga i ispred drugoga dijela navoda”). Pisanje se zarez ne provodi: „iza priložne oznake kojom počinje rečenica”, „između priložnih oznaka (osim istovrsnih)”, između pridjeva kad se prvi pridjev odnosi na cijeli izraz”, „između rečenica i rečeničnih dijelova povezanih sastavnim i rastavnim veznici i, pa te, ni, niti, ili”, „ispred komparativnih čestica nego ili no”, ispred poredbenih veznika nego što, no što”, „u rečenicama sastavnoga značenja kojima se izriče gradacija i u kojima se nalaze veznici ne samo... nego (i), ne samo... već (i)”, „u zavisnosloženoj rečenici u kojoj zavisna surečenica dolazi iza glavne”, „ispred riječi odnosno kad ima rastavnu ulogu, odnosno kada je istoznačna vezniku ili”, „pri upravnome nabranjanju”.

Operira se dakle različitim sintaktičkim nazivima (*rečenica*, *rečenični dio*, *surečenica*, *predikat*, *priložna oznaka*, *veznik*, *atribut*, *apozicija*, *zavisnosložena rečenica* itd.), a za participijalne rečenice pojavljuje se i izraz „stegnuta zavisna rečenica”, koji donosi i Babić-Finka-Mogušev pravopis (Babić, Finka i Moguš 1996: 98). U potonjemu se pravopisu preko uporabnih pravopisnih načela (nizanje, suprotnost, naknadno dodavanje ili isticanje), kao svojevrsnih zajedničkih nazivnika, također uklapa sintaktičko pojmovlje.

Sintaktički se aspekti vjerojatno još jasnije manifestiraju u interpunkcijskim načelima. No prije toga valja ponešto reći o problematici podjele interpunkcijskih znakova kao vizualnih (grafičkih) komponenti pravopisne norme.

2.2.2. Problem podjele interpunkcijskih znakova

Kao grafolingvistički fenomen pravopisna se norma realizira raznovrsnim grafičkim sredstvima, što ih je Gallman (1985: 11, prema Žagar 2005) razvrstao u tri skupine: grafeme u užemu smislu, linearne supragrafeme i plošne supragrafeme. Pritom je, pored slova, brojki i posebnih znakova, u grafeme u užemu smislu uključio i interpunkcijske znakove i bjeline. Premda u pravopisnim knjigama nije eksplicitno naznačeno, možemo u smislu grafičke forme govoriti o osnovnoj podjeli interpunkcijskih znakova na neslovne i slovne interpunkcijske znakove. Neslovna interpunkcija, odnosno pisanje razgodaka kao neslovnih znakova smatra se sastavnim dijelom pravopisne norme, pa interpunkcijska načela promatramo kao pravopisna načela na rečeničnoj razini – premda se, doduše, ti znakovi ne poimaju samo kao rečenični znakovi nego i kao pravopisni znakovi u širemu smislu, dakle i znakovi koje se odnose na razinu riječi; npr. kada označuje kraj rečenice, točka je interpunkcijski ortogram, a kada označuje skraćenost riječi, onda je ona u pravilu ortogram na razini riječi (leksemski ortogram).

U vezi s tim, neki pravopisi pravopisne znakove poimaju i u interpunkcijskome i u neinterpunkcijskome smislu, dok se u drugim pravopisnim knjigama te funkcije metodološki razlučuju. Tako u *Hrvatskome pravopisu* (Babić, Finka i Moguš 1996, Babić i Moguš 2010) nailazimo na poglavlja *Razgodci* i *Pravopisni znakovi*, odnosno u Matičinu pravopisu (Badurina, Marković i Mićanović 2008) na poglavlja *Interpunkcijski znakovi* i *Pravopisni znakovi*, pri čemu su u oba slučaja interpunkcijski znakovi shvaćeni kao pravopisni znakovi u užemu smislu. U pravopisu IHJJ-a (ur. Jozić 2013) uočavamo međutim samo poglavlje *Pravopisni znakovi*, što znači da su u jednome poglavlju objedinjene dvije funkcije znakova, sintaktička i nesintaktička. Može se konstatirati da je u pozadini prve metodologije uočljiviji sintaktički pristup, u smislu što se razgraničuje sintaktička funkcija razgodaka od nesintaktičke. Takav pristup nalazimo u makedonskome i bosanskome pravopisnome priručniku, dok su u srpskome pravopisu termini *interpunkcija* i *pravopisni znakovi* ponegdje poimani kao sinonimi, a ponegdje kao različiti pojmovi. U *Slovenskome pravopisu* pri opisu funkcije pojedinoga znaka razlučuje se također njegova sintaktička i nesintaktička poraba (primjerice, govore to i naslovi poglavlja i potpoglavlja: *Pika*, *Skladenjska raba*, *Neskladenjska raba pike* – hrv. *Točka*, *Sintaktička poraba*, *Nesintaktička poraba točke*).

Kao što se to obično navodi u pravopisnim knjigama, interpunkcijskim se znakovima međusobno odjeljuju pojedine riječi, surečenice i rečenice odnosno pojedine logičke cjeline. Matičin pravopis (Badurina, Marković i Mićanović

2008) uvrštava zarez, s točka-zarezom, crtom i crtama, dvotočkom i zagradama u znakove nerečenične granice, dok su točka, uskličnik i upitnik određeni kao znakovi rečenične granice¹¹ koji su u korelaciji s rečeničnom funkcijom, odnosno priopćajnom svrhom rečenice, prema kojoj su rečenice izjavne, usklične ili upitne, ali i usklično-upitne ili upitno-usklične. Upitnik i uskličnik ipak nisu uvijek u graničnome položaju, već se, kao i tzv. znakovi nerečenične granice¹², mogu naći i unutar rečenice, doduše najčešće u književnomjetničkome stilu. U *Hrvatskome pravopisu* (Babić, Finka i Moguš 1996: 87, Babić i Moguš 2010: 80) izrijekom se kazuje da upitnik može doći i unutar rečenice ako se pita „samo jednom riječju ili dijelom rečenice”, pri čemu se rečenica „nastavlja malim slovom” (*Oni su nešto šaputali, a što? tko bi znao.* – primjer je iz toga pravopisa). Slično vrijedi i za uskličnik (*Donese baka gnijezdo, podigoše kokoš, a ono u gnijezdu nešto zakriješti: iskočiše goli svračići, pa skok! skok! po trijemu.* – primjer je također iz toga pravopisa). Naziv *znak nerečenične granice* vjerojatno je automatizmom nastao kao suprotnost nazivu *znak rečenične granice*, i u tome smislu nije, čini se, dostatno naznačen njegov sadržaj. Zarez i točka-zarez mogu biti znakovi surečenične razine, a kada nemaju tu funkciju, koriste se na drugim unutarrečeničnim razinama, te ih se stoga može definirati i kao unutarrečenične znakove, pa bi se, drugim riječima, interpunkcijske znakove (u osnovi sintaktičke) glede onoga što razdjeljuju, moglo odrediti kao pretežito rečenične, odnosno znakove rečenične završenosti (točka, upitnik, uskličnik), surečenične i unutarrečenične znakove, s tim da su surečenični, po logici stvari, uvijek unutarrečenični. Postoje i slovni interpunkcijski znakovi rečeničnoga početka koje možemo zvati sintaktičkim inicijalnim verzalima koji gotovo svaku riječ, u sintaktičkome smislu, čine pravopisno relevantnom (jer se riječ na početku rečenice piše velikim početnim slovom). U tome kontekstu napomenimo da Babić-Finka-Mogušev pravopis navodi tipove slova kao razgotke, dok Matičin pravopis navodi i slova kao interpunkcijske znakove u koje, osim velikih početnih slova, navodi kurziv i bold, što je opravdano ima li se u vidu da je pravopis i grafolingvistička činjenica koja počiva na grafijskoj vizualnosti. (Napomenimo da je Gallman pisanje velikih početnih slova i slovno isticanje uvrstio u apstraktne linearne supragrafeme.)

Osim znakova rečeničnoga početka, unutarrečeničnih znakova i rečeničnoga završetka, možemo reći i da postoji znak rečenične nedovršenosti. Riječ je o trotočki, koja međutim može biti i unutarrečenični znak. Navodnici, koji su

¹¹ Na takvu eksplicitnu podjelu ne nailazimo ni u Babić-Finka-Moguševu pravopisu ni u pravopisu IHJJ-a.

¹² U španjolskome pisanome jeziku upitnici i uskličnici (doduše izokrenuti) dolaze i na početak rečenice.

dvodijelni, neslovni su znak rečeničnoga početka i završetka, ali i unutarrečenični razgodak, te znak na razini riječi, dok crta može biti znak rečeničnoga početka, ali i unutarrečenični znak.

Vrijedna je spomena podjela interpunkcijskih znakova Cipra-Guberina-Krstićeva pravopisa s obzirom na pitanje označuju li stanku ili melodiju. Radi se o svojevrsnome intonacijskome pristupu klasifikaciji prema kojemu su točka, zarez i točka-zarez znakovi za stanke, dok su ostali interpunkcijski znakovi melodijski (Cipra, Guberina i Krstić 1941/1998). U vezi s tim je očito da bez rečenične intonacije nema razumijevanja dobrog dijela interpunkcijskih pravila te intonacijsko načelo nije, osim u pisanju konektora, u pravilu moguće odvojiti od semantičkoga.

Na kraju dodajmo da Dobrovoljc (2004: 21) točku-zarez, crtu i crticu (spojnicu) naziva pravopisnim znakovima više pismenosti. S obzirom na neka kolebanja pravopisne norme koja se tiču njegova pisanja (ali i nerijetke pogreške pri njegovu pisanju), moglo bi se reći da u određenoj mjeri i zarez nosi obilježja razgotka više pismenosti.

2.2.3. Problematika pravopisnih načela na sintaktičkoj razini (interpunkcijska načela)

2.2.3.1. Interpunkcijskim se načelima, koje ovdje ne poistovjećujemo s uporabnim načelima, sami pravopisni priručnici u pravilu izrijeком ne bave. Ipak, u *Napomeni uz rečenične znakove* Babić-Finka-Moguševa pravopisa napominje se da su se u bližoj prošlosti hrvatskoga standardnoga jezika „mijenjala samo pravila o pisanju zareza, i to samo među surečenicama” (Babić, Finka i Moguš 1995: 132). Njemački model interpunkcije, što je u prošlosti bio utjecao i na hrvatski pravopis, u toj se napomeni naziva gramatičkom ili vezanom interpunkcijom, koju karakterizira pisanje zareza među surečenicama, dok se prema francuskome modelu u tome slučaju pisanje zareza prepuštalo piscu, po čemu je takva interpunkcija nazvana logičkom ili slobodnom, a koja je također imala utjecaja u hrvatskome pravopisanju. Iznosi se dalje u toj pravopisnoj knjizi međutim i slaganje sa stajalištem da gramatička interpunkcija nije nelogična, odnosno da logička nije nužno i slobodna jer gramatičke (sintaktičke) kategorije mogu ravnati logičkom interpunkcijom, odnosno s druge strane i po gramatičkoj interpunkciji nerijetko može biti presudna piščeva odluka temeljena na smislu. Babić kao suautor navedena pravopisa stoga neobvezno predlaže čak tri naziva: *organska interpunkcija*, *strukturna interpunkcija* i *sintaktička interpunkcija*, smatrajući pritom posljednji naziv najopravdanijim. Organsku interpunkciju opravdava i tradicijom jer se u prošlosti ponegdje rabio naziv *orga-*

nički, strukturnu naziva tako jer „pazi na jezičnu strukturu”, a sintaktičku jer je uglavnom „određena sintaktičkim kategorijama”.

Iako interpunkcijskim znakovima u užemu sintaktičkome smislu pripadaju točka, točka-zarez, zarez, dvotočka (dvotočje), trotočka (trotočje), upitnik, uskličnik, crta, dvostruka crtica, zgrade i navodnici, interpunkcijska načela tiču se u prvome redu pravila koja se odnose na pisanje zareza, koji u određenim slučajevima može biti zamijenjen zgradama i crtom. Za neke bi se pravopisne knjige moglo konstatirati da pravila pisanja zareza u globalnome metodološkome smislu strukturiraju sintaktički, što smo dijelom oprimjerili u prošlo-me poglavlju. Osim u Anić-Silićevu pravopisu takav smo pristup vidjeli u bosanske, pa i u srpskome pravopisu, a nalazimo ga također u poglavljima makedonske pravopisne knjige (*Zarez između dijelova rečenice* i *Zarez između rečenica*). No kako načela koja vrijede za pisanje zareza unutar dijelova jednostavne rečenice u principu vrijede i za pisanje zareza unutar dijelova složene rečenice, ona su (načela) u pravopisnoj normi kategorije višega reda. Prema Babić-Finka-Moguševu (Babić-Moguševu) pravopisu tri su osnovna načela: nizanje, naknadno dodavanje i suprotnost, i to su ujedno poglavlja o pisanju zareza. S obzirom na to da se u Matičinu pravopisu te kategorije ne nazivaju načelima, nego se kaže da se zarezom „obilježavaju nizanje, suprotnost, naknadno dodavanje i isticanje” (Badurina, Marković i Mićanović 2008: 51), ovdje ćemo ih zvati načelima uporabe zareza, odnosno uporabnim interpunkcijskim načelima užega dosega (jer se ponajprije tiču pisanja zareza). Na isti način postupaju i bosanski pravopis (Halilović 2004), samo što su obilježja uglavnom drukčije nazvana, a ima ih i više: naporednost i nabranje, naknadno objašnjenje, suprotnost, naročito isticanje, obraćanje i subjektivni odnos. Dakle mogu se, primjerice, nizati dijelovi jednostavne rečenice i surečenični dijelovi rečenice, naknadno dodavati dijelovi koji su formalno nerečenični i surečenični. U Matičinu pravopisu oprimjeruje se tako nizanje istovrsnih članova rečeničnoga ustrojstva, tj. subjekata, objekata, međusobno neovisih pridjevničkih atributa, istovrsnih priložnih oznaka, istovrsnih surečenica u bezvezničkoj (asindetskoj) vezi, istovrsnih zavisnih rečenica itd.

Metodološki pristup u strukturiranju poglavlja može biti i grafolingvistički (vizualan), pa se u tome slučaju navode pravila koja se odnose na pisanje zareza, a potom pravila o nepisanju zareza. Moguće je problem s navedenim načelima, kako nas osvještava potonji pristup, što eventualno nisu sveobuhvatna jer se odnose samo na pisanje zareza, te se postavlja pitanje znači li da je nepisanje zareza isključivo znak njihova izostanka. Riječ je tu, zapravo, o načelu tijesne značenjske (semantičke) povezanosti, koju ćemo ovdje zvati direktnom seman-

tičkom vezom. Može se dakle govoriti o stupnju semantičke integriranosti riječi, izraza ili surečenice prema drugim dijelovima rečenice.

Kako je u već spomenutoj *Napomeni* Babić-Finka-Moguševa pravopisa dobrim dijelom naznačeno, uporaba zarezova može biti, izrazito pojednostavnjeno rečeno, uvjetovana trima različitim načelima: gramatičko (strukturno) načelo, semantičko (logičko) načelo i ritmo-melodijsko načelo (Badurina 1996: 118, Silić 2006: 190), prema kojima se razlikuju gramatička, semantička i ritmo-melodijska interpunkcija. Ta ćemo načela ovdje smatrati svojevrsnim determinantama, odnosno kategorijalnim načelima, kako bismo ih razlikovali od navedenih uporabnih („primjenskih“) interpunkcijskih načela. Širega su dosega jer ne uključuju samo pisanje zarezova i njemu sličnih znakova, premda je i tu problem pisanja zarezova bez ikakve dvojbe također u prvome planu. Sve su te determinante povezane s nekim od sintaktičkih ili suprasintaktičkih zakonitosti, pa je potrebno razmotriti prostor njihove distinktivne aktivacije. Pritom ćemo vidjeti da taj podjeli nedostaje nedistinktivni (komplementarni) tip interpunkcije, tj. tip koji obuhvaća pisanje zarezova po svim navedenim načelima.

Općenito uzevši, gramatička interpunkcija povezana je s gramatičkom odnosno sintaktičkom strukturom, pa se preciznije može definirati i kao sintaktička interpunkcija, a interpunkcija utemeljena na semantičkome načelu (semantička ili logička interpunkcija, ponekad nazvana i slobodna interpunkcija) uvjetovana je u prvome redu izravnom/neizravnom sadržajnom vezom između dijelova rečenice, pri čemu postojanje tijesne izravne veze isključuje stavljanje zarezova (interpungiranje). Treba reći da se ovdje razmatrani pravopisi u većoj ili manjoj mjeri koriste pojmom tijesne ili čvrste značenjske povezanosti, ali ga ne pretaču u posebno načelo, iako je prisutno u formuliranju pojedinih interpunkcijskih pravila. S njime je uglavnom tijesno povezana ritmo-melodijska interpunkcija, koju ćemo u radu, nešto uopćenije, nazvati intonacijskom. Intonacijska interpunkcija obuhvaća tri sastavnice: melodiju, naglasak i stanku, pri čemu melodija može biti uzlazna, silazna i uzlazno-silazna. Gledano objedinjeno, moglo bi se, barem u većemu dijelu slučajeva, govoriti i o semantičko-intonacijskoj (preciznije, semantičko-komunikacijskoj) interpunkciji. Bilo kako bilo, ovdje nam je, zapravo, namjera uspostaviti korelaciju ili, drugim riječima, razmotriti suodnos između uporabnih načela pisanja zarezova i njihovih kategorijalnih načela, i to kako bi se naznačio stupanj međusobne distinktivnosti potonjih.

Navedena bi trodijelna podjela tipova interpunkcije mogla eventualno sugerirati da su razlike između njih oštre. Pokušajmo ih međutim sagledati kontrastivno, prikazujući obilježja slovenske tek načelno gramatičke i hrvatske tek

načelno semantičke interpunkcije. Podrobnije ćemo se osvrnuti na to kako je *Slovenski pravopis* (ur. Toporišič i dr. 2001: 35) strukturirao i normirao pisanje zareza. Poglavlje o zarezu (slov. „vejica”) u njemu se otvara ovako:

„Vejico (,) pišemo: 1. med enakovrednimi deli proste ali zložene povedi; 2. med nadrednim in odvisnim stavkom (tudi ko gre za primerjalni odvisnik s *kot*, *kakor* ipd.); 3. med polstavkom in preostalim besedilom povedi; 4. med izpostavljenim stavčnim členom ali dostavkom in preostalim besedilom povedi; 5. med izrazi in stavki, ki niso stavčni členi ali deli priredja oz. podredja.”

1. Što se tiče *jednakovrijednih* odnosno ravnopravnih dijelova jednostavnoga ili složenoga iskaza, slovenski ih pravopis razvrstava ovako (svi su slovenski primjeri iz *Slovenskoga pravopisa*):

a) nesurečenični dijelovi (*Večja slovenska mesta so Ljubljana, Maribor, Celje, Kranj, Nova Gorica, Koper. – Ne le ti, tudi tvoj brat naj pride. – Bi kavo, čaj? – Lepa, vendar nevarna pot ga je mikala. – Mlada, torej neizkušena, je odšla v svet. – Prišel je pozno, šele ob treh.*

– *V Ljubljani, 9. II. 1973.*)

b) „pristavčni” (umetnuti odnosno objasnidbeni) dijelovi (*Pri Prešernu, naj-večjem slovenskem pesniku, so se učili vsi kasnejši pesniški rodovi. – Od mene, svojega prijatelja, tega ne pričakuješ.*)

c) rečenični jednakovrijedni dijelovi (navode se prema slovenskome izvor-niku; „vezalni deli”: *Na nebu zvezde sevajo, na vasi fantje pevajo. – „stopnjevalni”: Ni le zabavljaj, ampak se je tudi pretepal. – „ločni”: Zdaj je jokaj, zdaj se je smejal. – „protivni”: Vse ima, vendar ni zadovoljen. – „vzročni”: Ne hodi po progi, je nevarno. – „posledični”: Prosili so me, pa sem jim ustregel. – „vri-njeni stavki”: Daleč, ne vem kje, se je oglasil žvižg.)*

d) „nestavčno-stavčni enakovredni deli” (slov.): *Pozimi, vendar tudi kadar je mraz, kurimo. Previdno, toda ne da bi se obotavljali, smo šli za njimi.*

Na kraju te cjeline navode se i posebnosti, između ostaloga, da se zarez ne piše ispred sastavnih veznika *in, pa, ter*, ispred rastavnoga *ali, bodi(si)* ni ispred drugoga dijela suodnosnih veznika *ne – ne, niti – niti, tako – kakor* (*Oče in mati sta mu že davno umrla. – Sem dolgo upal in se bal. Nisem ne tat ne ubijalec. – Stopi ven ali noter.*). Sadržajna (semantička) povezanost dijelova što se vežu tim veznicima, posebice sastavnima, utjecala je u tome slučaju i na pravopisna pravila u smislu što nije došlo do interpunkcijskoga (vizualnoga, grafolingvi-stičkoga) odjeljivanja.

Većina bi se navedenih tipova rečenica i u interpunkcijskome smislu pisala jed-nako i u hrvatskome jeziku, u kojemu načelno vrijedi semantička interpunkcija

(*Veći su slovenski gradovi Ljubljana, Maribor, Celje, Kranj, Nova Gorica, Koper. Od mene, svojega prijatelja, to ne ne očekuješ. Sve ima, ali nije zadovoljan.* itd.). Suprotnost se, ističemo, obilježava i prema slovenskoj i prema hrvatskoj ortografiji.

2. Zarez se prema slovenskoj pravopisnoj normi piše između glavne (slov. „nadredne”) i zavisne (slov. „odvisne”) rečenice bez obzira na poziciju glavne surečenice, tj. neovisno o tome je li potonja ispred zavisne, između ili iza nje: *Najveća sreća za človeka je, če je zdrav. – Ker je deževalo, so ostali doma. Strašna mu je bila misel, da bo tepen. – Hitreje govori, kakor misli. – Daj mu nageljček, da bo tudi on vedel, da je prvi maj. – Dejal sem jim, da ga ni doma, in jih odslovil. – Strah, ali se mi stvar posreči, mi je jemal spanec. – Novica, da bomo kmalu rešeni, nam je vlila novih moči.*

Inverzija (anteponiranost zavisnoga surečeničnoga dijela) u slovenskome jeziku nije dakle relevantna u smislu interpunkcijske razlikovnosti, kao u hrvatskome (srpskome, bosanskome i makedonskome) jeziku (*Najveća je čovjekova sreća ako je zdrav.*, ali *Budući da je kišilo, ostali su kod kuće.*).

3. Zarez se piše između stegnute zavisne rečenice (slov. „polstavke”) i drugih rečeničnih dijelova bez obzira na to jesu li te rečenice ispred ili iza drugih rečeničnih dijelova: *Želeč jim lahko noč, so se poslovili. – Prijazno meketaje vrh skale, sta kozi vabili ovce k sebi. – Slednjič ga je zavrnil, rekoč: »Kaj pa to tebi mar!« – Ne misleč na posledice, je vse povedal. – Hodil je po sobi, pogledujoč na vse strani. – Pri teti sem prebil vsake počitnice, zašeni od druge šole. – Slovenec mile ne ljubi matere, vanj upajoče.*

U tome se dijelu napominje da priložne oznake nastale iz zavisnih rečenica ne treba odvajati zarezom od ostalih rečeničnih dijelova: *Ob slovesni podelitvi bralnih značak osnovnošolcem (= Ko so slovesno podelili bralne značke osnovnošolcem, je govoril tudi šolski ravnatelj).* Ni gramatička interpunkcija, poput semantičke, ne bi trebala uključivati razdvajanje tijesno značenjskih povezanih unutarrečeničnih dijelova. U hrvatskoj se pisanoj praksi, kako zamjećuje Silić (2006), priložne oznake koje stoje na rečeničnome početku nerijetko ipak odvajaju zarezom, ali ni to nije propisano hrvatskom pravopisnom normom, premda ćemo u srpskoj literaturi naići i na opravdanje takva pisanja (Ajanović 1998: 7–9, prema Silić 2006: 248); na prvi se pogled radi o inverziji, pa bi po takvu poimanju pisanje zareza bilo opravdano. Budući da semantičke povezanosti nema bez tijesne gramatičke veze između rečeničnih sastavnica, odnosno smisao je uspostavljen gramatičko-semantičkim sponama, rastavljanje zarezi-ma u tome slučaju ne odgovara ni gramatičkome ni semantičkome načelu. Tu se eventualno može aktivirati intonacijski princip, ali ga hrvatska norma načelno isključuje, a nju, hrvatsku pravopisnu normu, nerijetko demantira, kako reko-

smo, pisana praksa, koja se podosta očituje i u novinarskome stilu (Silić 2006: 247). Ipak, kategorija veličine (sic!) priložne oznake može u pretežito semantičkoj interpunkciji, kakva je i makedonska, utjecati na pravilo da se piše zarez iza priložne oznake na početku rečenice, iako pravilo nije doneseno direktivno (preskriptivno) nego deskriptivno (uzusno) jer se u makedonskome pravopisnome priručniku kaže da se ona „obično odjeljuje” (Vidoeski i dr. 2007) od ostalih dijelova rečenice.

4. Zarez se piše između istaknutoga i dodanoga rečeničnoga člana i ostalih rečeničnih članova. Slovensko je pravopisno nazivlje zanimljivo jer ima i naziva koji se u hrvatskome mogu učiniti i suvišnima. Istaknuti su naime rečenični dijelovi (doneseni u slovenskome izvorniku):

a) „izpostavek”: *Sin, ta ti bo šele zagodel! – Ali se ga bojiš, te reve! – Torej so ga, lisjaka zvitega, le ujeli! – V mojih mladih letih, takrat je bilo vse drugače. – Postati zdravnik, to je njegova želja;*

b) „dostavek”: *Prinesi nam tudi kruha, črnega. – Prinesi mi sivi plašč, in rokavice. – Visoko na vrhovih jamborov zastave veselo plapolajo, kot privid (= in sicer kot privid). – Sonce je sijalo kakor v mrzli vodi, veliki mirni reki tam gori. – Perje je vrabcu viselo navzdol, nerodno in zmršeno.*

5. Logično je da se i po gramatičkoj interpunkciji, a tako je i prema semantičkoj, piše zarez između dijelova koja nisu rečenični članovi, a to su riječi u vokativnoj službi, uzvici i „samostojni členki” (*da, ne, no, pač, nikar, namreč, vsekakor, seveda*). Primjećuje se da slovenska norma ne pravi jasnu razliku između konektora i modalnih riječi, što nisu, kako će se poslije vidjeti, izbjegle neke pravopisne norme drugih južnoslavenskih jezika kojima se ovaj rad bavi.

U pogledu odvajanja vokativa i uzvika zarezima nema dvojbe da će ono biti provedeno i prema semantičkome i prema gramatičkome načelu, ima li se na pameti da oba fenomena ne pripadaju subjektivnom ni predikatnom skupu rečenice, te su u tome smislu gramatički i sadržajno neovisna, funkcionirajući kao svojevrsne rečenice u rečenici.

Osvrnimo se sada nešto podrobnije na semantičku interpunkciju. Kao što je već isticano, pojmom tijesne sadržajne (značenjske) povezanosti operira se pri definiranju semantičke (logičke) ili tzv. slobodne interpunkcije; pojmom izravne značenjske veze koriste se u većoj ili manjoj mjeri svi hrvatski pravopisi. Riječ je, zapravo, o komunikacijskome načelu, povezanom s rečenicom kao komunikacijskom, tj. tekstnom i kontekstnom jedinicom (koja dakle funkcionira kao dio teksta, ali koja je i sama tekst), za razliku od gramatičkoga (strukturnoga) načela, koje se povezuje s rečenicom kao gramatičkom jedinicom. Najzornije je semantičku interpunkciju metodološki predočio Anić-Silićev pravopis

koji je pitanjima, tzv. Sgallovom metodom (prema Pranjković 1993: 101) jasno naznačio kontekst. Naprimjer, u kontekstu pitanja *Kamo ćete ići?* jasno je da su surečenice u rečenici odnosno iskazu

(1) *Morat ćete ići (tamo) kamo oni žele.*

značenjski tijesno, dakle izravno (direktno) povezane, dok u kontekstu pitanja *Kamo ste došli?* to ne vrijedi za iskaz

(2) *Došli smo na Krk, (tamo) kamo su došli i naši novi prijatelji.*

Takav (komunikacijski) pristup, doduše samo na nekoliko primjera, pokazuje i Matičin pravopis.

Nužno je istaknuti da se u primjeru (1) radi o jedinstvenome uzlazno-silaznome melodijskome ustrojstvu, dok su za primjer (2) karakteristična dva uzlazno-silazna ustrojstva (o tome detaljno Silić 1984, Silić i Pranjković 2007). Semantička je interpunkcija tu obično u korelaciji s intonacijskom.

2.2.3.1.1. Dakle razlike između načelno slovenske gramatičke i načelno hrvatske semantičke interpunkcije očituju se primarno u zavisnosložnim rečenicama, odnosno u pisanju/nepisanju zareza iza riječi koja se nalazi ispred subjunktora. Primjerice, dok je u hrvatskim rečenicama *Nije sretan tko puno ima. Sretan je tko malo treba.* aktivirano semantičko interpunkcijsko načelo, po kojemu se zbog tijesne semantičke (ali i sintaktičke i intonacijske) povezanosti između surečenica ne dopušta njihovo raskidanje zarezom, u slovenskim rečenicama *Ni srečen, kdor veliko ima. Srečen je, kdor malo potrebuje.* zarez je između surečenica odnosno ispred subjunktora, interpoliran upravo iz razloga da se one (surečenice) u slovenskome „fizički” razdvoje (odnosno da se rečenica „raz-strukturira”), i to na principima gramatičke interpunkcije.

Ovdje međutim treba istaknuti da pravopisna norma posrednički može sintaktičkomu opisu dati stanovitu dodanu vrijednost, odnosno da pravopisna odnosno interpunkcijska, a zapravo komunikacijska (kontekstna i tekstna) perspektiva s aspekta pisanja zareza, u određenome smislu, „nameće” svoju podjelu zavisnih dijelova rečenica (iskaza / iskaznih rečenica), tj. surečenica, po kojima se onda razlikuju zavisne rečenice. Dajemo tek pokušaj takve podjele:

– direktna (postponirana) surečenica (*Nije u školi jer je bolestan.* – u kontekstu pitanja *Zašto nije u školi?*)

– direktna (postponirana) zavisna participijalna (stegnuta) surečenica (*Vraćao se kući pjevajući.*)

– direktna zavisna inverzivna (anteponirana) surečenica (*Ako nešto saznaš, javit ćeš mi.* – u kontekstu pitanja *Pod kojim ćeš mi uvjetom javiti?*)

– direktna zavisna interponirana (umetnuta) surečenica (*To ćeš kad budeš kod kuće riješiti bez problema.* – primjer iz Matičina pravopisa; u kontekstu pitanja *Kad ćeš to riješiti?*)

– direktna zavisna inverzivna (anteponirana) participijalna (stegnuta) surečenica (*Šetajući okolinom, došao je u Grožnjan.* – primjer iz Matičina pravopisa)

– indirektna interponirana participijalna (stegnuta) surečenica (*Učenici, ulažeći u školu, ne ostavljaju svoje identitete u školskom predvorju.*)

– indirektna interponirana zavisna surečenica (*Dođi, ako je moguće, što prije.*)

– indirektna postponirana (dometnuta) participijalna (stegnuta) surečenica (*Ušao je unutra, ne znajući što ga čeka.* – U kontekstu pitanja *Je li ušao?*)

– indirektna postponirana zavisna surečenica (*Čudno se ponašao, ako me razumiješ.*)

– sukcesivna (nizana) zavisna surečenica (*Osjećaše da je potpuna iznimka, da je bijela vrana.*)

Osim u direktnim zavisnosloženim rečenicama u svim se drugima propisuje pisanje zareza, pri čemu je nepisanje odnosno pisanje zareza uglavnom zadano semantičkom (kontekstualnom ili situacijskom) direktnošću/indirektnošću. Kažemo uglavnom jer semantička (komunikacijska) zadanost kod pisanja zareza ne vrijedi za direktne inverzivne rečenice. Kako se u rečenici tipa *Kad sam s tobom, osjećam se bolje.* ili *Budući da je bolestan, neće doći na posao.* zarez piše ne zato što bi se tu radilo o slaboj značenjskoj povezanosti između surečenica, jer ona je štoviše tijesna (uzročno-posljedična), u tome slučaju ne bi trebalo biti posrijedi pisanje zareza koje bi proizašlo iz semantičke interpunkcije. Nameće se pitanje može li se tu govoriti o gramatičkoj interpunkciji. Naime, unatoč tomu što nam jezični osjećaj govori da tu inverziju poimamo normalnim, a ne obrnutim surečeničnim redom, pisanje se zareza u tome slučaju odvija „po gramatičkom automatizmu” (Pešikan, Jerković i Pižurica 2010: 114), odnosno, dodali bismo, po formaliziranosti. U Silić-Pranjkovićevoj *Gramatici*, zanimljivo je pripomenuti, pisanje se zareza tu objašnjava tradicijskim razlozima (Silić i Pranjković 2007: 371), što navodi na zaključak da se u takvu pisanju može nazrijeti ostatak gramatičke interpunkcije, koja je u hrvatskome pravopisanju vrijedila prije Novosadskoga pravopisa. U hrvatskim se pravopisima uglavnom ne nude razlozi za pisanje zareza u surečeničnoj inverziji, osim što Babić-Finka-Mogušev pravopis njegovu uporabu opravdava jasnoćom jer se ponekad „ne bi znalo gdje završava zavisna, a gdje počinje glavna” /rečenica/ (Babić, Finka i Moguš 1996: 98). Kriterij jasnoće moguće je dakle poimati i kroz prizmu semantičkoga interpunkcijskoga načela, premda u navedome

tumačenju naslućujemo sintaktičku (gramatičku) perspektivu. Pritom treba dodati da direktne inverzivne rečenice ne mogu funkcionirati kao samostalne rečenice, za razliku od indirektnih surečenica, koje je moguće, doduše uglavnom u stilski markiranim slučajevima, signirati drugim interpunkcijskim znakovima: umetnute zagradom i crtom, a naknadno dodane funkcioniraju kao samostalne rečenice, što ne vrijedi za inverzivne (*Dođi, ako baš hoćeš.* → *Dođi. Ako baš hoćeš.* **Ako baš hoćeš. Dođi*; ipak, i potonje rečenice mogu biti smislene, ali u drugome kontekstu). Tu dolazimo do prividnoga paradoksa da takve zavrsne rečenice zapravo mogu stajati nezavisno od glavne rečenice, i to zahvaljujući intonacijskoj determinanti, odnosno dužoj stanci. U Matičinu se pravopisu ističe da glavna surečenica u dodiru s indirektnom postponiranom rečenicom, kako je ovdje nazvana, funkcionira kao „cjelovita obavijesna i intonacijska jedinica”, pri čemu zavisna surečenica „predstavlja novo obavijesno i intonacijsko ustrojstvo” (Badurina, Marković i Mićanović 2008: 55). Slično se kaže i za rečenice s interponiranom surečenicom, uz napomenu da su one odijeljene i stankama. I prema intonacijskoj (ritmo-melodijskoj) interpunkciji, koja između ostalih sastavnica uključuje i stanku, umeće se zarez između tih surečenica, pa se sva tri načela tu dodiruju, tj. pisanje u takvim rečenicama nije prostor njihove razlikovnosti, samo što gramatička interpunkcija gubi moć signiranja semantičke nedirektnosti jer se zarezi pišu prema sintaktičkome formalizmu. I u tim slučajevima može se govoriti o komplementarnome (nerazlikovnome) interpunkcijskome prostoru.

Nije ovdje zgoroga napomenuti da *Makedonski pravopis* (Vidoeski i dr. 2007: 127) s obzirom na stupanj zavisnosti razlikuje dva tipa zavisnih rečenica: zavisnosložene čije su sastavnice najtješnje povezane i one čije sastavnice mogu, ali i ne moraju, biti labavije povezane. Prvomu tipu pripadaju objektivne rečenice i namjerne rečenice, a u druge uzročne, posljedične, uvjetne i dopusne. Osim toga, kada je riječ o vremenskim, mjesnim, poredbenim i odnosnim rečenicama, ističe se da one mogu vršiti značenjski tješnju atributnu i i značenjski labaviju apozicijsku (sic!) službu. S druge strane prema Siliću (1984) razlikuju se zavisnosložene rečenice, koje on smatra i jedinim složenim rečenicama:

- rečenice s odnosnim zavisnim dijelom
- rečenice s uzročnim, vremenskim, pogodbenim i dopusnim zavisnim dijelom, koji je nerijetko anteponiran
- rečenice s izričnim, namjernim, posljedičnim i načinskim zavisnim dijelom, koje pak karakterizira postponiranost (neinverzivnost).

Bilo kako bilo, od svih zavisnosloženih rečenica zavisni dijelovi atributnih i posljedičnih rečenice imaju isključivu postponiranost (što znači da im je an-

teponiranost negramatična). Osim toga nije bez paradoksa poimanje subjektivnih rečenica s redosljedom zavisni dio – glavni dio kao inverzivnih rečenica, iako zavisni dio ima funkciju subjekta, koji u rečenici kao gramatičkoj, ali i nerijetko i komunikacijskoj jedinici (npr. u višim stilovima standardnoga jezika) stoji na prvome mjestu. U definiranju surečenične inverzije pozicijski kriterij koji se odnosi na položaj zavisne surečenice u odnosu na glavnu pokazuje daleko ograničenost upravo na primjeru subjektivnih rečenica: diskutabilno je rečenicu tipa *Tko rano rani, dvije sreće grabi*. poimati kao inverziju, posebice ako je preobličimo u jednostavnu rečenicu *Ranoranilac dvije sreće grabi.*, gdje subjekt *ranoranilac* nije ni u kakvoj inverziji. (U objektnoj rečenici *Najavila je da će Ivan doći.* inverzija je *Da će Ivan doći, najavila je.*, što će se vidjeti ako je i vratimo u jednostavnu rečenicu *Ivanov je dolazak najavila.*) Iz navedenih razloga ne čudi stoga propis srpskoga pravopisa da se subjektivne rečenice ne odvajaju zarezom (Pešikan, Jerković i Pižurica 2010), pri čemu je, kako se vidi, prevladalo semantičko (i intonacijsko) načelo (u drugim slučajevima inverzije uglavnom se propisuje pisanje zareza). U bosanskome se pak pravopisu (Halilović 2004: 146) kaže da „subjekatske odnosne rečenice” ne moraju odvajati zarezom, osim ako „bi bez njega bilo nejasno gdje je granica između zavisnoga i glavnoga dijela”: *Ko na veresiju daje imanje, gubi i prijatelje. / Ko na veresiju daje, imanje gubi i prijatelje.* (primjer je iz toga pravopisa). Izuzevši potonji slučaj u kojemu se radi o diferencijalnome načelu, pisanje zareza u inverziji semantički je nerijetko posve neopravdano, te je moguće konstatirati da je tu posrijedi gramatička interpunkcija. Posebice to vrijedi za inverzivne subjektivne, uzročne, pogodbene, dopusne i vremenske rečenice, u kojima su zavisni dijelovi semantički odnosno komunikacijski u pravilu neraskidivi s glavnim dijelom.

2.2.3.1.2. Što se tiče pisanja odnosno nepisanja zareza između rečeničnih sastavnica nezavisnosloženih rečenica, treba odmah upozoriti na svojevrsnu nekorelativnost pojmova „povezivanje” (kao način sklapanja kojim nastaju takve rečenice) i „odvajanje zarezom” te u vezi s tim analizirati koje načelo u tome aspektu dominira u hrvatskome (bosanskome i srpskome) i makedonskome jeziku. Premda su im sastavnice u sintaktičkome smislu nezavisne, u *Pravopisu srpskoga jezika* navode se njihova intonacijska obilježja, pa se kaže da izgovorna pauza između surečenica „niti je izrazita niti je udružena sa padajućom rečeničnom intonacijom, što je inače odlika rečenica čiji se kraj označava tačkom” (Pešikan, Jerković i Pižurica 2010: 110), a ta činjenica zasigurno ima utjecaja i na njihovu direktnu semantičku povezanost. U tome pravopisu uostalom nerijetko nailazimo na poimanje koje se tiče semantičko-intonacijske povezanosti surečenica. Ako ta povezanost postoji, zarez se ne piše.

Kako bi se razmotrila sva kompleksnost pravopisne norme na interpunkcijskoj razini, prvo valja naglasiti da postoje dvije podjele tih rečenica u hrvatskoj gramatikografiji: jedna je „klasična”, koja uključuje asindetske, sastavne, rastavne, suprotne, isključne i zaključne rečenice, a druga, koju karakterizira svojevrсна reduciranost klasične, obuhvaća asindetske¹³, sastavne, rastavne, suprotne rečenice, dakle bez isključnih i zaključnih. Treći („kombinirani”) pristup zaključne rečenice poima kao podvrstu sastavnih, a isključne kao podvrstu suprotnih (Samardžija i Selak 2001: 645). Prema striktnoj (idealnoj) primjeni gramatičkoga načela rečenične sastavnice sindentskih rečenica treba odvojiti zarezom, i to prije konjunktora, a prema striktnoj primjeni semantičke interpunkcije zarez ne dolazi. Prema Babić-Finka-Moguševu pravopisu (Babić, Finka i Moguš 1996: 96) „sastavne i rastavne rečenice u pravilu /se/ pišu bez zareza”, a takav tek načelni princip slijede i drugi hrvatski i južnoslavenski pravopisi. No primijeni li se pravopisno, odnosno komunikacijsko (iskazno) raslojavanje tih rečenica, može se reći da se one međusobno bitno razlikuju. Postoje dakle direktne sastavne i rastavne rečenice (dakle u užemu smislu), indirektne interponirane sastavne ili rastavne surečenice, postponirane (naknadno dodane) sastavne i rastavne rečenice ili surečenice te sukcesivne sastavne i rastavne rečenice. S toga aspekta može se govoriti o direktnome i indirektnome povezivanju. Primjerice, veznik *ili* osim „primarnoga” rastavnoga značenja može imati naglašenije kondicionalno značenje (Badurina, Marković i Mićanović 2008: 54) i u tome „sekundarnome” značenju indirektno povezuje surečenice¹⁴, te taj tip povezivanja možemo nazvati indirektnim povezivanjem. Zanimljivo je da se veznik *ili* prema *Pravopisu makedonskoga književnoga jezika* poima kao veznik suprotnih rečenica, dok se rastavne rečenice prepoznaju po suodnosnim veznicima *i... i, ili... ili, a... a, bilo... bilo, ni... ni, niti... niti* itd. Pojam rastavnosti (disjunktivnosti) nije dakle posve jednak u hrvatskome i makedonskome poimanju. Nadalje, sastavni veznik *pa* može naime imati posljedično značenje i u tome se smislu, prema većini pravopisa, osim u Babić-Finka-Moguševu pravopisu, eksplicitno propisuje odvajanje zarezom, što poimamo kao indirektno povezivanje. Posljedičnost je međutim u tijesnoj (sastavnoj) vezi s uzrokom prve surečenice, pa tu zarez ne bi trebao dolaziti prema semantičkome načelu. Kako se većina tih rečenica može pretvoriti u zaključne rečenice, čije se surečenične sastavnice odvajaju zarezima, prevagnulo je pravilo da se zarez piše, a u vezi s

¹³ Napomenimo da je diskutabilno asindetske rečenice svrstavati samo u nezavisnosložene rečenice, na što upozorava Silić-Pranjakovićeva *Gramatika* (2007.).

¹⁴ Primjer je kondicionalnoga značenja veznika *ili* rečenica *Članarinu valja platiti, ili vas brišemo s popisa!* (primjer iz Matičina pravopisa). No to što u navedenome slučaju *ili* ima i kondicionalno značenje istodobno ne i znači potiranje rastavnosti.

tim treba napomenuti da se u srpskome pravopisu veznici *pa* i *te* tretiraju i kao zaključni veznici. No sastavnice zaključnih rečenica, koje dakle imaju u sebi ugrađenu posljedičnost i koje su u dijelu hrvatske gramatikografije prepoznatljive po veznim sredstvima *stoga*, *zato* i *dakle*, ne bi trebalo prema najstrožemu poimanju semantičke interpunkcije odvajati zarezima. S druge strane ipak nam se i stavljanje zareza ne čini „nelogičnim” (u interpunkcijskome smislu). Tu dolazimo do podjele veznika u Silić-Pranjakovićevoj *Gramatici*, koja u podjeli nezavisnosloženih rečenica izostavlja ono što se obično u drugim recentnijim hrvatskim gramatikama naziva isključnim i zaključnim rečenicama. Ne treba čuditi njihovo izostavljanje kao vezničkih (eksplicitnih) nezavisnosloženih rečenica ima li se u vidu da u podjeli veznika nisu uvrštene ni riječi koje druge hrvatske gramatike smatraju isključnim odnosno zaključnim veznici, te možemo pretpostaviti da ta gramatika spomenute rečenice smatra implicitnim (bezvezničkim) nezavisnosloženim rečenicama, što onda ima smisla odijeliti zarezom i po semantičkome kriteriju. Uostalom, i Babić-Finka-Mogušev pravopis pisanje zaključnih rečenica obrađuje u poglavlju *Nizanje*. S toga aspekta zarez se piše i prema semantičkome, i prema gramatičkome i prema intonacijskome načelu, tj. ona se tu ne isključuju, odnosno govorimo o tzv. komplementarnoj interpunkciji. S druge strane, kada se sadržaji rečeničnih komponenti sastavne rečenice direktno „sastavljaju” (Težak i Babić 1992), tj. tijesno su međusobno povezani (najčešće vremenskim slijedom ili istodobnošću), te se komponente ne odvajaju zarezom, što vrijedi čak i u pretežito slovenskoj gramatičkoj interpunkciji koja je tu ustuknula pred semantičkom interpunkcijskom determinantom (propisujući da se ispred veznika *in* i *ter* ne stavlja zarez), dobivši tako mogućnost pisane distinkcije između direktna i indirektna povezivanja. Ako bismo pak zaključne rečenice razumijevali kao podvrstu sastavnih, kao svojevrsne sastavno-zaključne rečenice, onda bi to bile sastavne rečenice s isključivo nedi- rektnim povezivanjem, no to je u kontradikciji s temeljnom biti nezavisnosloženih rečenica, a to je uspostavljanje (sastavnoga, rastavnoga ili kontrastnoga) suodnosa između dvaju nezavisnih rečeničnih ustrojstava. U makedonskome pak jeziku pisanje zareza ispred veznika *i* ostvaruje se samo onda kada je druga (su)rečenica zaključak prve, pri čemu vrijedi i propis da se sastavne (su)rečenice s veznici *pa* i *te* isključivo odjeljuju zarezom (bez obzira na njihovu semantičku pozadinu), čime pravilo zadobiva viši stupanj formalizacije.

Nameće se, nadalje, pitanje kako poimati pisanje zareza u suprotnim rečenicama s obzirom na to da hrvatska pravopisna norma propisuje da se rečenični dijelovi tih rečenica, prema uporabnome načelu suprotnosti, odvajaju zarezom. Budući da je suprotstavljenost prisutna i u isključnim rečenicama, koje dodu-

še, uz zaključne rečenice, prema Silić-Pranjakovićevoj *Gramatici* ne pripadaju, kako rekosmo, eksplicitnim (vezničkim) nezavisnosloženim rečenicama, i njihove se rečenične komponente odvajaju zarezima. Kao i sastavne rečenice nastale su suprotne rečenice povezivanjem, no za razliku od njih suprotne su „zavtorenoga (a ne otvorenoga) ustrojstva” (Silić i Pranjaković 2007: 325). Sve to govori u prilog konstataciji da prema semantičkoj interpunkciji zarez ne dolazi jer se u kontrastnome odnosu nužno nalaze dva semantički neraskidiva elementa, tim više što i Babić-Finka-Mogušev pravopis načelo suprotstavljenosti smatra zalihonosnim „jer veznik uvijek označuje početak nove rečenice” (Babić, Finka i Moguš 1996: 103). U vezi s tim valja napomenuti da *Pravopis crnogorskoga jezika i rječnik crnogorskoga jezika* (ur. Perović, Silić i Vasiljeva 2009) razlikuje pravu i nepravu suprotnost, pri čemu se kod potonje ne piše zarez. Slično tomu, u bosanskome pravopisu govori se o naoko (sic!) suprotnim rečenicama koje su zapravo „značenjski sastavne rečenice” (Halilović 2004: 141), pa se njihove sastavnice ne odvajaju zarezom. Primjeri takvih rečenica pokazuju međutim da u njima itekako naziremo stanovitu kontrastivnost (navodimo dva primjera iz toga pravopisa): *Ne, vani će uskoro sumrak a tvoj vrt je jadan i zbrkan. Sve vide a sklonjeni su u tom sjenovitom polukrugu.* Diskutabilno je, u najmanju ruku, možemo li u tim primjerima, umjesto veznika *a* staviti koji sastavni veznik, a da rečenice ne promijene značenje. Moglo bi se reći da pravilo bosanskoga pravopisa proizlazi iz zamijećenoga sukoba između načela suprotnosti i prividnoga gubljenja značenja suprotnosti suprotnoga veznika, no svakako je dvojbeno radi li se tu, kako rekosmo, o stvarnome sukobu. Takvo pravopisno pravilo vjerojatno proizlazi iz semantičke prirode veznika, a koja ponekad uključuje značenja razlikovnosti i nepodudarnosti kao prividno „nižih” stupnjeva suprotnosti. (Naravno, u rečenici tipa *Ana je došla rano, a Ivan kasno.* iskazana je puna, „prava”, suprotnost.). U srpskoj pravopisnoj knjizi nailazimo na pravilo da se ispred suprotnih veznika ne mora pisati zarez ako surečenice povezane tim veznicima „čine jednu smisaonu i dikcijsku jedinicu (celinu) u jednom širem iskazu” (Pešikan, Jerković i Pižurica 2010: 112). Iz toga slijedi da nije neutemeljeno zaključiti da i suprotne rečenice u semantičko-komunikacijskome smislu mogu izdržati podjelu na direktne i indirektne. No kako se u hrvatskome pravopisanju propisuje stavljanje zareza prema uporabnome načelu suprotnosti bez obzira na to je li ona (suprotnost) direktna ili indirektna, možemo govoriti o formalističkoj interpunkciji, koja je u velikoj mjeri svojstvena gramatičkoj interpunkciji.

S druge strane pravopisnu normu kao grafolingvističku činjenicu karakterizira vizualnost, obilježje koje se često zapostavlja u teorijskim razmatranjima o

pravopisu. Sadržajna „odvojenost” između različitih i suprotstavljenih sadržaja između rečeničnih sastavnica prenosi se vizualno i na interpunkcijsku („zareznu”) odvojenost, pa se stavljanje zareza između surečeničnih sastavnica suprotne rečenice ne doživljava kao proizvod gramatičke interpunkcije.

(Iz navedenoga moglo bi se u određenome smislu govoriti o samo dvama interpunkcijskim načelima, tj. o gramatičko-semantičkome i semantičko-komunikacijskome načelu. Prema prvome načelu veznik bi sam po sebi bio gramatika, a njegovo značenje semantika, dakle „sastavnost”, „rastavnost”, „suprotnost”, „isključnost”, „zaključnost” itd., dok se prema drugome načelu veznik, osim kroz prizmu neke od tih semantičkih sastavnica, sagledava u konkretnome komunikacijskome kontekstu.)

2.2.3.1.2.1. Zaključiti je da se s (posrednoga) pravopisnoga stajališta može govoriti o direktnome sklapanju rečenica, tj. direktnome uvrštavanju i direktnome povezivanju odnosno indirektnome sklapanju, tj. indirektnome uvrštavanju i indirektnome povezivanju. Rečenice u kojima su njihove sastavnice, tj. surečenice, proizvod direktnoga sklapanja načelno se u semantičkoj interpunkciji, ali ne uvijek i normativno, ne odvajaju zarezom, a rečenice u kojima se njihove surečenice proizvod indirektnoga sklapanja načelno se i normativno odvajaju zarezom. Kod indirektnoga sklapanja dolazi do jačega izražaja promjene u rečeničnoj melodiji, što znači da se indirektno sklapanje može protumačiti i intonacijskim determinantama.

Korelaciju između stanke, ritma i intonacije kao ritmo-melodijskih obilježja govora s jedne i smisla s druge strane ponekad eksplicitno naznačuju i pravopisi, npr. Babić-Finka-Mogušev pravopis: „Za misaono oblikovanje govora, za rastavljanje većih ili manjih govornih cjelina u govoru služe kraće ili duže stanke, intonacija, jačina i rečenično tempo, a u pismu se to označuje razgodbima” (Babić, Finka i Moguš 1996: 84). Ta je povezanost zamijećena još i u davnome Cipra-Guberina-Krstićevu pravopisu: „S jedne strane smisao, a s druge strane potreba odmora u govoru, traže stanovite stanke i različite modulacije glasa. S pomoću njih odjeljujemo izgovorne i misaone cjeline, pojedine rečenice i podatke. Stanke i melodija pomažu nam dakle da jasnije shvatimo misli i da osjetimo njihov osjećajni stupanj” (Cipra, Guberina i Krstić 1941/1998: 70). Da rečenična struktura, smisao iskaza i intonacija (konkretnije, ritam) nisu u odnosu isključivosti, prepoznaje i bosanski pravopis (Halilović 2004: 131): „Unutar rečenice kao obavijesne jedinice koja je gramatički, značenjski i intonacijski cjelovita pojedini dijelovi (...) mogu biti u nekoj mjeri samostalni, ili u izravnoj značenjskoj vezi.”

Činjenica o rečenici kao (istodobnu) cjelovitu ostvaraju gramatičkih, semantičkih i intonacijskih elemenata reflektira se i na razmatranje interpunkcijskih determinanti (načela) koje u pravopisnim pravilima, njihovim pisano-normativnim konzekvencijama, pokazuju visok stupanj podudarnosti. Kako smo pokazali, jedino uporabno načelo suprotnosti neutralizira dihotomiju direktno – nedirektno povezivanje, što signira da je u službi gramatičke (sintaktičke) interpunkcije. S druge strane paradoks je što se semantička interpunkcija direktnoga tipa „vidi” tek u nepisanju zareza (nasuprot mjestima gdje se on piše po gramatičkoj), tj. u direktnome sklapanju (povezivanju ili uvrštavanju), govorimo li o sintaksi složenih struktura. Izostanak direktne veze između pojedinih riječi ili surečenica proizvodi „postojanje” zareza, i u tome slučaju prestaju vrijediti granice triju kategorijalnih načela (shvaćenih, dakako, u idealnome smislu):

TIPOVI INTERPUNKCIJE UPORABNA NAČELA	GRAMATIČKA	SEMANTIČKA	INTONACIJSKA
NIZANJE	zarez se piše	zarez se načelno piše	zarez se piše
NAKNADNO DODAVANJE	zarez se piše	zarez se piše	zarez se piše
POSEBNO ISTICANJE	zarez se piše	zarez se piše	zarez se piše
SUPROTNOST	zarez se piše	<u>pisanje</u> <u>zareza ovisi o</u> <u>kontekstu</u>	zarez se piše
KONATIVNOST (vokativ, imperativ)	zarez se piše	zarez se piše	zarez se piše
ADVERBNA SUBJEKTIVNA MODALNOST (modalni izrazi)	zarez se piše	zarez se piše	zarez se piše

Tablica 1. Suodnos interpunkcijskih tipova i interpunkcijskih uporabnih načela

Razlikovnost se uočava kada drukčije postavljena uporabna načela reducira-mo na složene rečenice. Povezujući sintaktičke kategorije sklapanja s uporabnim pravopisnim načelima koje smo nešto drukčije preimenovali – jer uopće-nije govorimo o konativnosti i adverbnoj subjektivnoj modalnosti – dobivamo novi tip pojmovlja: direktno i nedirektno sklapanje, koje postaje pravopisno relevantnije u distinktivnome smislu (tablica 2).

TIPOVI INTERPUNKCIJE ----- TIPOVI SKLAPANJA	GRAMATIČKA	SEMANTIČKA	INTONACIJSKA
DIREKTNO POVEZIVANJE	zarez se piše	zarez se ne piše	zarez se ne piše
INDIREKTNO POVEZIVANJE	zarez se piše	zarez se piše	zarez se piše
DIREKTNO UVRŠTAVANJE	zarez se piše	zarez se ne piše	zarez se ne piše
INDIREKTNO UVRŠTAVANJE	zarez se piše	zarez se piše	zarez se piše

Tablica 2. Omjeravanje interpunkcijskih tipova i tipova sklapanja u pogledu pisanja zareza

Budući da se načelom suprotnosti, barem u hrvatskome slučaju, očito ne distingvira direktno i indirektno povezivanje, jasno je da ono formalističko (strukturno) iako bosanski i crnogorski pravopis govore o nekoj vrsti neprave i prave suprotnosti, pri čemu se, zapravo, nepravna suprotnost *tertira* kao direktno povezivanje jer se tada zarez ne piše, što je metodološki diskutabilno (upravo bi prema semantičkoj interpunkciji nepravu trebalo odvajati zarezima, a pravu ne). Ne čudi stoga što *Hrvatska gramatika* (Barić i dr. 1997) i Katičićeva *Sintaksa* (2002.) ovdje imenovane indirektno povezivane sastavnice nezavisnosloženih smatra rečeničnim nizovima, a veznike s toga aspekta smatra prilozima, što ponekad dovodi do slučajeva koji nisu u skladu s pravopisnom normom. U nakanu približavanja stajališta može se eventualno konstatirati da je indirektno povezivanje u određenoj mjeri blisko nizanju, ali ni u kojemu slučaju nema govora o njihovu poistovjećivanju.

2.2.3.1.3. Recimo ovdje nešto o funkciji zareza koja nije surečenična, nego je, zapravo, u širem smislu suprasintaktička (tekstna). Uopćeno se može kazati da prema semantičkome interpunkcijskome načelu (determinanti) konektore kao tekstna vezna sredstava ne bi trebalo odvajati zarezom, pravilu na kojem posebno inzistira Anić-Silićev, ali i Matičin pravopis, što znači da suprasintaktičke determinante valja poimati kao semantičke (preciznije, semantičko-

-komunikacijske). Samo letimičan pogled u pisanu praksu (posebice u hrvatske tiskane medije) pokazuje međutim da takvo pisanje nije uvriježeno u podosta slučajeva (npr. Silić 2006). Što se tiče potvrđenosti kojega pravila u tekstovima koji pripadaju funkcionalnim stilovima standardnoga jezika, tj. pitanja potvrđenosti u službenoj uporabi, važnost je toga pravopisnoga principa u sustavu pravopisnoga normiranja načelno nedvojbeno. Nameću se tu međutim dva problema koja, u neku ruku, prethode tomu pitanju. Kao što ćemo poslije potanko vidjeti, s jedne strane u dijelu se pravopisnih knjiga uočava pokušaj da se u skladu s poimanjem semantičke interpunkcije pravila jasno formaliziraju u korist nepisanja zareza iza konektora na način da je nedvosmisleno naznačeno koje riječi imaju konektorsku ulogu, dok se u drugim pravopisima takav, ponešto formalizirani, pristup relativizira. U tome pogledu glavna nam je stoga nakana tek odgovoriti na pitanje kojom interpunkcijskom determinatom kontekstualizirati pisanje zareza iza konektorskih riječi, s obzirom na stanovitu kolebljivost same kodifikacije.

Opravdanost ili neopravdanost pisanja zareza iza konektora može se prikazati i sintaktičkim preoblikama. Primjerice, od dviju ishodišnih rečenica *Ostavit će vas. No vi morate primiti ovu malu kutijicu.* povezivanjem nastaje rečenica (koja je i tekst) *Ostavit će vas, no vi morate primiti ovu malu kutijicu.* Analogijom bi to značilo da od rečenica *Ostavit će vas. *No, vi morate primiti ovu malu kutijicu.* u kojoj je iza konektora *no* zarez, povezivanjem nastaje rečenica u kojoj bi se dobila pisana rečenica u kojoj je konektor izoliran **Ostavit će vas, no, vi morate primiti ovu malu kutijicu.* U hrvatskome pisanome jeziku unutar rečenice zarezom se međutim izoliraju umetnuti izrazi i rečenice, riječ u vokativu, usklici te modalne riječi. Bez njih bi rečenice i semantički i strukturno mogle funkcionirati i da ih nema. Stavljanje zareza u rečenici tipa *No, vi morate primiti ovu malu kutijicu* očito je pretpostavljeno stankom koja može doći iza konektora, premda se stanaka ne drži elementom semantičkoga interpunkcijskoga načela, osim u slučaju kada se njome ostvaruje razlikovnost (*Ići ćeš, vratiti se, nećeš u ratu poginuti. / Ići ćeš, vratiti se nećeš, u ratu poginuti.*), pri čemu se može govoriti o svojevrsnome diferencijacijskome načelu. Zanimljivo je međutim naznačiti kako je institutski pravopis objasnio nepisanje zareza iza *no*, *zato*, *stoga* na početku rečenice: „Kad se iz stilskih razloga složene rečenice razdvajaju na svoje surečenice, tj. kad te surečenice završavaju točkom, iza tekstnoga konektora (veznika u složenoj rečenici) ne piše se zarez.” (*Rekao je da će doći. No ja mu ne vjerujem.* – primjer je iz toga pravopisa). Konstatacija o razdvajanju (nezavisnosložene) rečenice na surečenice koje završavaju točkom ponešto je diskutabilna, u prvome redu stoga što surečenice ne završavaju točkom nego rečenice, a postavlja se i pitanje zašto bi se moralo raditi o stil-

ski markiranim rečenicama¹⁵. Stanka može imati važnu ulogu, ali ne u semantičkoj, nego u intonacijskoj interpunkciji, prema kojoj bi dakle bilo opravdano pisanje zareza iza konektora. U Katičićevoj *Sintaksi* (2002) i *Hrvatskoj gramatici* (Barić i dr. 1997) takvo se pisanje implicitno povezuje sa sintaktičkim kategorijama, uz objašnjenje da se *no*, *nego* i *ali* (kao prilozi) javljaju kao „samostalni predikati” (Barić i dr. 1997: 462), pa im se predikativna funkcija uočava i na pravopisnome planu (*No, sve je to bilo samo tren.*, primjer iz navedene *Hrvatske gramatike*). Pitanje je zadobiva li se signiranjem stanke nekakva drukčija semantička vrijednost u odnosu na dio rečenice iza zareza, pa da se i tu pisanje zareza pojmi kao posljedica semantičkoga načela. No i oba primjera (**No, sve je to bilo samo tren. *No, vi morate primiti ovu malu kutijicu.*) jasno pokazuju, čak i tako istrgnuta iz konteksta, da se konektorom *no* semantički „uvodi” u suprotstavljenost nekomu prethodnomu sadržaju, dok dijelovi rečenica *sve je to bilo samo tren* i *vi morate primiti ovu malu kutijicu* i tu uvodnu suprotstavljenost samo nastavljaju tako što je konkretiziraju. Dakle nema govora o tome da je između konektora i ostalih dijelova rečenice došlo do kidanja smisaone veze bez obzira na to je li iza konektora stanika izrazitija. No u uporabi se relativno rašireno pisanje u tome slučaju razumijeva kao melodijsko isticanje suprotnosti, odnosno isticanje onoga što znači koji konektor.

Razlog zbog kojega se zarezima odvajaju jedinice *no*, *stoga*, *dakle*, *međutim*, *naime*, *osim toga* i sl. može biti njihovo poistovjećivanje s modalnim izrazima, koji bi za razliku od konektora načelno trebalo odvajati zarezom jer se, poput usklika i riječi u vokativu, ponašaju kao samostalne jedinice. Konfuziju dobro odaje *Pravopis bosanskoga jezika* (2004). Prvo se naime kaže da modalne riječi i izrazi, u koje su pored uobičajenih modalnih riječi uvršteni *dakle*, *međutim*, *unatoč tome*, odvajaju zarezom. Potom nalazimo kako piše da se u ulozima tekstualnih veznika riječi *dakle*, *zato*, *stoga*, *međutim*, *naime*, *zbog toga* i sl. „*uglavnom /isticanje naše/ ne odvajaju zarezom*” (Halilović 2004: 136). Nakon toga se, da objašnjenje bude još kompliciranije i neprohodnije, napominje da i u toj ulozima navedene riječi mogu biti odijeljene zarezom „od ostatka rečenice ako nisu s njime čvrsto povezani”. Korisnik pravopisa na temelju navedenih formulacija može o takvu pisanju zaključiti da je ono gotovo potpuno proizvoljno, ili da nužno treba biti proizvoljno, tj. „slobodno”. Iako Matičin pravopis nedvosmisleno razlučuje konektore od modalnih izraza, propisujući da se iza većine

¹⁵ Osim toga prema navedenoj formulaciji ispada da su nezavisnosložene rečenice nastale sklapanjem, a ne povezivanjem, pri čemu razdvajanje rečenica asocira na poimanje da su njezine sastavnice gotovo nesamostalni dijelovi. Po njoj se, u krajnjoj konzekvenciji, može čak zaključiti da je uporaba riječi *no* na početku rečenice u pravilu isključivo posljedica takva razdvajanja, ili čak interpretirati da postoji nešto što se poima kao samostalna razdvojena surečenica, iako samostalna rečenica nije više surečenica nego rečenica.

konektora ne pišu zarezi, ipak se u njemu našla i napomena da pored vezne uloge „konektori mogu imati i modalnu funkciju” (Badurina, Marković i Mićanović 2008: 66), za što se kao primjer nudi samo konektor *naprotiv*, te nije dokraja jasno vrijedi li citirana tvrdnja za sve konektore, tim više što se u tablici pregledno navode tekstni konektori koji se ne odvajaju zarezom:

dakle, isto tako, istodobno, iz tih razloga, k tome/k tomu, međutim, na osnovi/temelju toga, na taj način, nadalje, naime, nakon toga, nakraju, naposljetku, naprimjer/kao naprimjer, no, osim toga, pak, pod tim uvjetom, potom, prema tome, primjerice, s jedne strane/s druge strane, s obzirom na to, s tom namjerom, shodno tomu, stoga, sukladno s tim, sve u svemu, tada, također, toliko, u isto vrijeme, u neku ruku, u skladu s tim/u skladu s rečenim, u tom slučaju, unatoč tome, usprkos tome, usto, uza sve to, za razliku od, zatim, zato, zbog toga.

Rješenja koja daje institutski pravopis, bitno drukčija u odnosu na Matičin pravopis, bliža su, u određenome smislu, uporabnoj normi. Prvo valja napomenuti da se u njemu modalni izrazi nazivaju rečeničnim priložima (i odvajaju se, dakako, zarezom). Interpungiranje se opravdava sintaktičkim razlozima, i to njihovom pozicijom u rečenici: „Kad su prva riječ u rečenici, rečenični se prilozima odvajaju zarezom od ostatka rečenice jer izriču stav govornika prema sadržaju rečenice i sintaktički su neovisni o ostatku rečenice” (ur. Jozić 2013: 92). Potom se oprimjeruju: *dakle, jednostavno, međutim, naime, na primjer / naprimjer, naravno, naprotiv, primjerice, s jedne strane, s druge strane, uostalom, ustvari, zaista*. Pitanje je tu međutim zašto se inzistira na njihovu inicijalnome („predmetnutome”) položaju u rečenici kada je u prethodnome pravilu toga priručnika vidljivo da i rečenični prilozima može biti i umetnut, a ne samo „predmetnut” (pri čemu se i tada odvajaju zarezom). Osim toga iz popisa se može zaključiti da su prema jednome, tj. prema institutskome, pravopisu jedinice *dakle, međutim, naime, naprimjer, s jedne strane, s druge strane* poimane (i) kao modalni izrazi, a prema drugome, Matičinu, kao konektori. No i u institutskome pravopisu, nakon navedenih pravila, nailazimo na stanovite ograde na koje smo naišli u bosanskome pravopisu (i neznatno u Matičinu pravopisu): „Ovisno o tome je li im primarna funkcija povezivanje rečenica u tekst ili izražavanje stava prema sadržaju rečenice, rečenični se prilozima i tekstni konektori mogu pisati bez zareza (povezivanje) ili sa zarezom (izricanje stava)”. Jasni kriteriji je li riječ o povezivanju ili izricanju stava nisu ni tu ponudeni jer se očito radi o svojevrsnome (meta)lingvističkome kamenu spoticanja¹⁶, koje se onda prenosi i na formuliranje pravopisnih pravila.

¹⁶ U vezi s podjelom rečeničnih pridjeva Pranjković govori o modifikatorima (modalno-ocjenskim izrazima), tekstnim konektorima i modifikatorima-konektorima „koji istodobno funkcioniraju i kao modalne riječi i kao sredstva veze na razini teksta” (Pranjković 2002: 27).

Pisanju modalnih riječi kojima se iskazuje subjektivno-modalna obilježja rečenice kao cjeline u Babić-Moguševu pravopisu pristupa se eksplicitno sintaktički jer se objašnjava da one „sintaktički ne pripadaju toj cjelini, nego čine cjelinu za sebe” (Babić i Moguš 2010: 86), što za sobom povlači pisanje zareza. U popisu tih riječi malo je riječi konektorske naravi (samo *međutim*). Takav nam pristup dopušta da pisanje modalnih riječi shvatimo kao posljedicu i gramatičke, i semantičke i intonacijske, dakle komplementarne interpunkcije.

S obzirom na to da u jeziku nije neuobičajeno da se jedna vrsta riječi konverzijom preobrazi u drugu, nameće se pitanje mogu li riječi u funkciji konektora zadobiti i modalnu funkciju, odnosno modalni izrazi zadobiti konektorsku funkciju. Osim toga što nije potpuno definiran ni razriješen vrstovni status riječi koji se, između ostaloga, nazivaju rečeničnim prilozima, pitanje je ipak ima li poistovjećivanju mjesta budući da im je funkcija nerijetko gotova nespojiva: dok konektori svojom povezujućom funkcijom nemaju tendenciju osamostaljenja u odnosu na smisao rečenice i teksta, to za modalne riječi uglavnom vrijedi, što se manifestira u njihovoj većoj pokretljivosti, ali i mogućnosti da budu izolirane točkom (*Sutra će biti lijepo vrijeme. Vjerojatno; Ne slažem se s tim. Naravno; *Sada mu je svega bilo dosta, međutim; Sada mu je svega bilo dosta. *Međutim; *Sada mu je svega bilo dosta, no; Sada mu je bilo dosta. *No.*). U iskazu modalne riječi mogu biti samostalne. One također mogu, u krajnjemu slučaju, doći i na kraj rečenice te u dijaloškome potvrđivanju rečenoga, a što ne vrijedi za konektore:

– *On je, nesumnjivo, dobar čovjek.*

– *Nesumnjivo.*

Ali:

– *No on je dobar čovjek.*

– *No*.*

– *Međutim on je dobar čovjek.*

– *Međutim*.*

Dok za dio navedenih jedinica eventualno i vrijedi nemogućnost jednoznačnoga definiranja njihove funkcije, za jedinice *no*, *međutim*, *naime*, *dakle*, *stoga*, *zato*, *zbog toga* i sl. može se gotovo nedvojbeno reći da su konektorske naravi, pa u semantičkoj interpunkciji, koju karakterizira komunikacijska (tekstna i kontekstna) uvjetovanost, ne trebaju biti odvajani zarezom, dakako ako iza njih nema kakva umetnuta dijela. To što dio pravopisne norme propisuje njihovo odvajanje zarezom valja pripisati utjecaju intonacijskih determinanti (posebice, promjena ritma rečenice i jača stanka). Treba također napomenuti da se in-

tonacijski opravdano interpungiranje nužno „osjeća” pri umetanju i naknadnom dodavanju riječi, sintagmi i rečenica.

2.2.3.1.4. Na kraju se može konstatirati da u hrvatskoj interpunkciji semantičko načelo u odnosu na slovensko gramatičko uočavamo ponajprije u složenim rečenicama, i to u prvome redu u direktnim zavisnosloženim rečenicama. Dok prema slovenskoj pisanoj normi u rečenici *Vem, da nič ne vem* zarez signira gramatičko načelo, njegovo je nepisanje u hrvatskoj (srpskoj i bosanskoj) rečenici *Znam da ništa ne znam.* ili u makedonskoj *Знам дека ништо не знам.* rezultat semantičke interpunkcije. Govorimo li o obilježjima primjene zareza, odnosno zareznim uporabnim načelima, pisanje toga razgotka pri nizanju, naknadnome dodavanju, isticanju te pri izražavanju konativnosti i unošenju modalnih riječi doista jest upravljeno i gramatičkom interpunkcijom stoga što je u gramatičku strukturu jedne rečenice uključena struktura koja joj organski ne pripada. U tome pogledu navedena uporabna načela nemaju funkciju razlikovnih načela strukturne (gramatičke) i semantičke interpunkcije. Drugim riječima, i prema semantičkoj interpunkciji u spomenutim slučajevima dolazi zarez. Budući da su zasebni entiteti, u nizanju je logično zarezom odvojiti različite rijekove (dakle i – gramatički rečeno – surečenične nizove), faktitive, agen-se i objektivne, tj. riječ je o odjelitim komponentama sadržajnoga rečeničnoga ustrojstva, i upravo ta odjelitost posljedično priziva vizualno (grafolingvističko, tj. u našem slučaju ortografsko) odjeljivanje. Kod načela naknadnoga dodavanja znatnu pak funkciju ima kontekst (smisao), koji se očituje i u intonaciji. Također nije naodmet istaknuti da naziv *semantička interpunkcija* nije bez nedostataka s obzirom na to da je, ustvari, riječ o dubinskoj gramatičkoj odnosno sintaktičkoj determinanti ima li se u vidu činjenica da uvrštavanje jedne surečenice u ustrojstvo druge automatski donosi nerazlučivu semantičku (sadržajnu/smisaonu) povezanost. Uočava se to preoblikovanjem složene rečenice u „jednostavnu” (*Obavijestio nas je o Ivanovu dolasku.* = *Obavijestio nas je da će Ivan doći.*), što upućuje na zaključak da iza strukturne interpunkcije stoji tek formalizirana (površna) sintaktička determiniranost po kojoj se automatizmom iza riječi ispred koje stoji veznik treba staviti zarez. Posrijedi je, zapravo, formalna interpunkcija tim više ako se s druge strane govori o semantičkoj, a u skladu s klasičnom lingvističkom dihotomijom forma – sadržaj.

Što se tiče razlikovnoga prostora aktivacije semantičke i intonacijske interpunkcije, može se zaključiti da smo ga u prvome redu zamijetili kod pisanja konektora. Zamijećena je i recipročnost: što je semantička veza jednoga dijela u odnosu na druge labavija, on će u pravilu biti pokretljiviji ili samostalniji. Zato će prema semantičkoj interpunkciji vrijediti pravilo da iza konektora koji su po logici stvari na početku rečenice ili bliže tomu početku ne dolazi zarez, dok se

prema intonacijskoj treba pisati. Drugim riječima, pisanje/nepisanje iza konektora uzima se kao pozicija u kojoj se može aktivirati ili intonacijsko ili semantičko načelo. Budući da potonje načelo, kao komunikacijsko načelo, funkcionira na suprasintaktičkoj/tekstnoj razini, ne bi, kako nam se čini, trebalo biti dvojbena nazvati ga i semantičko-komunikacijskim načelom.

3. Zaključak

U uvodu smo rada upozorili na to da se iza glavnine pravila pravopisne norme primjećuje utjecaj drugih standardnojezičnih normi, pri čemu se one dakle nadaju kao jezična kontekstualizacija pravopisa, odnosno njegova jezična inherentnost. Budući da se pravopis, kao segment primijenjene lingvistike, ne može zorno razmatrati bez povezanosti s drugim jezikoslovnim područjima, iz nekoliko smo različitih perspektiva prikazali udio sintaktičke norme u opisu pravopisne norme.

Zamijetili smo, dakako, mnoštvo sintaktičkoga pojmovlja pri formuliranju dijela pravopisnih rješenja, što nas je dovelo do konstatacije da je sintaktički instrumentarij u manjoj ili većoj mjeri podtekst dvaju područja pravopisne norme: u manjoj mjeri u području sastavljenoga i nesastavljenoga pisanja, a u velikoj mjeri u interpunkciji (pisanje sintaktičkih inicijalnih verzala poimalo se kao interpunkcijsko područje). Glede sastavljenoga i nesastavljenoga pisanja primijećeno je da se pri donošenju pojedinih pravila pravopisi ponegdje koriste argumentacijom sintaktičke naravi, posebice kod pravila koja se odnose na pisanje nesklonjivih riječi i kod jedinica koje se s jedne strane poimaju kao prijedložni izrazi, a s druge kao prilozima.

Što se tiče interpunkcije, kojoj je posvećen središnji dio rada, posebno je naglašena funkcijska podjela razgodaka na znakove rečeničnoga početka, unutarrečenične znakove, znakove rečenične (ili unutarrečenične) nezavršenosti i znakove rečenične završenosti. Razlikovali smo pravopisna interpunkcijska načela s obzirom na primjenu, tj. uporabu zareza od interpunkcijskih načela odnosno determinanata, po kojima se određuje vrsta interpunkcije, koja se nužno ne odnose na pisanje zareza, ali je njima zarez u prvome redu obuhvaćen. Inzistirajući dakle na osvještavanju razlike između uporabnih načela i apstraktnijih interpunkcijskih determinanti s druge strane, pokušali smo jedne omjeriti s aspekta drugih.

Kao kriterij semantičke interpunkcije uzeli smo u obzir kriterij *značenjska (semantička) direktnost / značenjska (semantička) nedirektnost* koji je razlikovan u odnosu na gramatičku interpunkciju *tek* u složenim rečenicama. Sto-

ga smo kombinirajući sintaktički i ortografski, pa i u širem smislu komunikacijski (tekstni/kontekstni) pristup, operirali nazivima *direktno sklapanje* i *indirektno sklapanje*, tj. govorili o direktnome i indirektnome povezivanju te o direktnome i indirektnome uvrštavanju kao razlikovnim kriterijima. Dok uporabna načela obuhvaćaju slučajeve pisanja zareza, navedeni kriterij uključuje njegovu pisanje i nepisanje, što je, u razlikovnome smislu, obuhvatniji pristup. S toga (sintaktičko-ortografskoga i komunikacijskoga) gledišta pokušali smo usustaviti podjelu zavisnosloženih i nezavisnosloženih rečenica (ili, bolje rečeno, iskaza). I dok se distinkcija između gramatičke s jedne i semantičke i intonacijske interpunkcije s druge strane uočava tek na razini složenih rečenica, distinkcija između intonacijske i semantičke interpunkcije zamjetna je u slučaju interpungiranja konektora. Tri se tipa interpunkcije neutraliziraju u aktiviranju većine uporabnih načela, pa nam se čini da možemo uvesti i četvrti tip nedistinktivne (integralne) interpunkcije koju smo nazvali komplemetarnom interpunkcijom. Koji god naziv imala, ona svjedoči o gramatičkome (tj. sintaktičkome), semantičkome i intonacijskome jedinstvu rečenice kao samostalne jedinice, ali i jedinice teksta, što je temeljni sintaktički postulat. Osim dominantne komplemetarne interpunkcije postoje u hrvatskome pravopisanju i elementi izdvojenih interpunkcijskih tipova. Semantički je tip (u odnosu na gramatički) distinktivno prisutan u nepisanju zareza kod direktnoga sklapanja. Gramatički je u hrvatskome jeziku prisutan u dobrome dijelu inverzivnih rečenica (ne uvijek), posebice kod subjektnih, uzročnih i pogodbenih rečenica te u direktnim suprotnim rečenicama jer se njihove surečenične sastavnice odvajaju zarezom (iako su direktno sklopljene), intonacijski u slučaju kad se konektori odvajaju zarezom, a semantički (suprasintaktički) kada se ne odvajaju zarezom. Osim toga govorili smo i o diferencijalnome tipu interpunkcije, koji ipak funkcionira kao svojevrsan podtip komplemetarne interpunkcije.

Bilo da je riječ o gramatičkoj, semantičkoj ili intonacijskoj interpunkciji, pravopisna pravila postavljena su ili uokvirena sintaktički, odnosno s aspekta sintaktičkih kategorija, zakonitosti ili pojmovlja, što se moglo vidjeti u većini pravopisnih formulacija (posebice u onima koje se odnose na interpunkciju).

Literatura:

- ANIĆ, VLADIMIR; SILIĆ, JOSIP. 2001. *Pravopis hrvatskoga jezika*. Novi Liber. Zagreb.
- BABIĆ, STJEPAN; FINKA, BOŽIDAR; MOGUŠ, MILAN. ³1995. *Hrvatski pravopis*. Školska knjiga. Zagreb.

- BABIĆ, STJEPAN; FINKA, BOŽIDAR; MOGUŠ, MILAN. ⁴1996. *Hrvatski pravopis. Školska knjiga*. Zagreb.
- BABIĆ, STJEPAN; MOGUŠ, MILAN. 2010. *Hrvatski pravopis. Školska knjiga*. Zagreb.
- BADURINA, LADA. 1996. *Kratka osnova hrvatskoga pravopisanja*. Izdavački centar Rijeka. Rijeka.
- BADURINA, LADA; MARKOVIĆ, IVAN; MIĆANOVIĆ, KREŠIMIR. ²2008. *Hrvatski pravopis*. Matica hrvatska. Zagreb.
- BARIĆ, EUGENIJA I DR. ⁴1997. *Hrvatska gramatika. Školska knjiga*. Zagreb.
- CIPRA, FRANJO; GUBERINA, PETAR, KRSTIĆ, KRUNO. *Hrvatski pravopis*. 1941. (pretisak 1998.). ArTresor naklada. Zagreb.
- ČUŽIĆ, TOMISLAV. 2014. Morfološki aspekti pravopisne norme. *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 40/1. 93–110.
- DOBROVOLJC, HELENA. 2004. *Pravopisje na Slovenskem*. Založba ZRC. Ljubljana.
- HALILOVIĆ, SENAHID. 2004. *Pravopis bosanskoga jezika za osnovne i srednje škole*. Dom štampe. Zenica.
- Hrvatski pravopis*. 2013. Ur. Jozić, Željko. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb.
- JONKE, LJUDEVIT. 1971. *Hrvatski književni jezik 19. i 20. stoljeća*. Matica hrvatska. Zagreb.
- KATIČIĆ, RADOŠLAV. 2002. *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika*. HAZU – Nakladni zavod Globus. Zagreb.
- PEŠIKAN, MITAR; JERKOVIĆ, JOVAN; PIŽURICA, MATO. 2010. *Pravopis srpskoga jezika*. Matica srpska. Novi Sad.
- PRANJKOVIĆ, IVO. 1993. *Kronika hrvatskoga jezikoslovlja*. Matica hrvatska. Zagreb.
- PRANJKOVIĆ, IVO. 2002. *Hrvatska skladnja*. Hrvatska sveučilišna naklada. Zagreb.
- PRANJKOVIĆ, IVO. 2006. *Filološki vjekopisi*. Disput. Zagreb.
- Pravopis crnogorskoga jezika i rječnik crnogorskoga jezika*. 2009. Ur. Perović, A. Milenko; Silić, Josip; Vasiljeva, Ljudmila. Ministarstvo prosvjete i nauke. Podgorica. <http://www.gov.me/files/1248442673.pdf> (pristupljeno 4. travnja 2015.)
- SAMARDŽIJA, MARKO; SELAK, ANTE. 2001. *Leksikon hrvatskoga jezika i književnosti*. Pergamena. Zagreb.
- SILIĆ, JOSIP. 1984. *Od rečenice do teksta*. Liber. Zagreb.
- SILIĆ, JOSIP. 2006. *Funkcionalni stilovi hrvatskoga jezika*. Disput. Zagreb.

- SILIĆ, JOSIP; PRANJKOVIĆ, IVO. ²2007. *Gramatika hrvatskoga jezika: za gimnazije i visoka učilišta*. Školska knjiga. Zagreb.
- Slovenski pravopis*. 2001. Ur. Toporišič, Jože i dr. Slovenska akademija znanosti in umetnosti in Znanstveno-raziskovalni center SAZU. Ljubljana.
- TEŽAK, STJEPKO; BABIĆ, STJEPAN. ¹¹1996. *Gramatika hrvatskoga jezika*. Školska knjiga. Zagreb.
- VIDOESKI, BOŽIDAR I DR. 2007. *Pravopis na makedonskiot literaturni jazik*. Prosvetno delo. Skopje.
- ŽAGAR, MATEO. 2005. Grafolingvistika i stari tekstovi: osebnosti pisanog jezika. *Od fonetike do etike: Zbornik o sedamdesetogodišnjici prof. dr. Josipa Silića*. Ur. Pranjković, Ivo. Disput. Zagreb.

Syntactic (and suprasyntactic) aspects of the orthographic norm

Abstract

This paper's analysis compares and contrasts the syntactic (and suprasyntactic) elements defining orthographic principles and rules. The aim of the paper is to shed light on the theoretical and methodological aspects used to define syntactic principles contained within descriptions of orthographic norms - the Croatian norm, primarily - but also to examine certain other South Slavic languages, particularly Slovenian. An overview of punctuation marks is followed by a discussion on the distinctive features of punctuation principles (determinants). It establishes its narrow scope, leading to a review of complementary punctuation, given that it is chiefly found in comma usage principles (criteria).

Ključne riječi: sintaksa, pravopisna norma, interpunkcija

Keywords: syntax, orthographic norm, punctuation

